

Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση

Ενδιάμεση Έκθεση
Οκτώβριος
2017

Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση
Ενδιάμεση Έκθεση 2, Οκτώβριος 2017

ISSN: 2529-1173

Copyright © INE ΓΣΕΕ

Ιουλιανού 24, Αθήνα 10434

Τηλ. 210 8202247, 210 8202249

e-mail: f.athousaki@inegsee.gr, www.inegsee.gr

Γλωσσική επιμέλεια – Διορθώσεις: Στέλλα Ζούπα

*Απαγορεύεται η με οποιονδήποτε τρόπο ανατύπωση ή
μετάφραση όλου ή μέρους του κειμένου χωρίς την άδεια του εκδότη.
Επίσης, η αναδημοσίευση (όλου ή μέρους του) χωρίς αναφορά της πηγής.*

Η παρούσα έκθεση αναρτήθηκε στο site του INE ΓΣΕΕ στη 04/10/2017.

Περιεχόμενα

Βασικά συμπεράσματα.....	5
1. Εισαγωγή.....	13
2. Η εξέλιξη βασικών μακροοικονομικών μεγεθών	18
3. Οι τρέχουσες δημοσιονομικές εξελίξεις και η φερεγγυότητα της χώρας	24
4. Λιτότητα, κρίση φερεγγυότητας του ιδιωτικού τομέα και ενδογενής εμπλοκή της οικονομίας	42
5. Η κατάσταση της αγοράς εργασίας.....	52
5.1 Η κατανομή και η μεταβολή των μισθών	60
6. Οι διαρθρωτικές μεταβολές της ελληνικής οικονομίας κατά την περίοδο της κρίσης	64
Βιβλιογραφία.....	76
Ηλεκτρονικές πηγές.....	77

Ευρετήριο Πινάκων		σελ.
Πίνακας 3.1	Βασικά μεγέθη Γενικής Κυβέρνησης (σε εκατ. ευρώ και ποσοστό [%] του ΑΕΠ)	25
Πίνακας 3.2	Παρεμβάσεις και δημοσιονομικές προβλέψεις ΜΠΔΣ 2018-2021 (σε εκατ. ευρώ και ποσοστό [%] του ΑΕΠ)	31
Πίνακας 3.3	Χρηματοδότηση της Ελλάδας στο πλαίσιο των προγραμμάτων στήριξης	33
Πίνακας 5.1	Ποσοστό ανεργίας κατά ηλικιακή ομάδα	56
Πίνακας 5.2	Ποσοστό ανεργίας κατά φύλο και ηλικιακή ομάδα	57
Πίνακας 5.3	Απασχόληση κατά κλάδο	58
Πίνακας 5.4	Μέσος μισθός κατά κλάδο (2010-2016)	61
Πίνακας 5.5	Μερική απασχόληση κατά κλάδο (2010-2016)	62
Πίνακας 6.1	Μεταβολή (%) στην κλαδική διάρθρωση της παραγωγής (2009-2016)	65
Πίνακας 6.2	Ποσοστιαία μεταβολή (%) παραγωγικότητας σε βασικούς κλάδους της ελληνικής οικονομίας (2009-2016)	67
Πίνακας 6.3	Μοναδιαίο κόστος εργασίας σε βασικούς κλάδους της ελληνικής οικονομίας (2009-2016)	70

Ευρετήριο Διαγραμμάτων		σελ.
Διάγραμμα 2.1	Ρυθμοί μεταβολής του πραγματικού ΑΕΠ στην Ευρωζώνη και στην Ελλάδα (2008:1-2017:1, 2010=100)	19
Διάγραμμα 2.2	Δείκτης μεταβολής του όγκου των συνιστωσών της εγχώριας δαπάνης (Ελλάδα, 2008:1-2017:1, 2010:1=100)	20
Διάγραμμα 2.3	Εμπορικό πλεόνασμα ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ και συμβολή εξαγωγών και εισαγωγών προϊόντων και υπηρεσιών στον ρυθμό μεταβολής του πραγματικού ΑΕΠ (Ελλάδα, 2010:1-2017:1, 2010=1)	22
Διάγραμμα 3.1	Πορεία εκτέλεσης κρατικού προϋπολογισμού, Ιανουάριος-Αύγουστος 2017 (σωρευτική βάση, σε εκατ. ευρώ)	26
Διάγραμμα 3.2	Ληξιπρόθεσμες υποχρεώσεις Γενικής Κυβέρνησης (Δεκέμβριος 2016-Ιούλιος 2017)	27
Διάγραμμα 3.3	Εξέλιξη εσόδων Γενικής Κυβέρνησης και συμμετοχή βασικών κατηγοριών τους (2002-2016)	29
Διάγραμμα 3.4	Εξέλιξη ορισμένων βασικών κατηγοριών πρωτογενών δαπανών της Γενικής Κυβέρνησης (σε εκατ. ευρώ, 2009-2016)	30
Διάγραμμα 3.5	Εξέλιξη του χρέους της Γενικής Κυβέρνησης (2005-2021)	33
Διάγραμμα 3.6	Δείκτης φερεγγυότητας ελληνικού δημόσιου τομέα (2009-2021)	36
Διάγραμμα 4.1	Δημοσιονομικό έλλειμμα, ισοζύγιο πληρωμών και ισοζύγιο ιδιωτικού τομέα ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ (Ελλάδα, 2010-2017)	43
Διάγραμμα 4.2	Ισοζύγιο, επενδύσεις και αποταμιεύσεις των μη χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ (Ελλάδα, 2008:4-2017:1)	45
Διάγραμμα 4.3	Νέα δάνεια μη χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων και νοικοκυριών σε εκατ. ευρώ (Ελλάδα, 2003-2016)	46
Διάγραμμα 4.4	Μη εξυπηρετούμενα δάνεια ως ποσοστό (%) του συνολικού χρέους επιχειρήσεων και νοικοκυριών (Ελλάδα, 2012:1-2017:1)	47
Διάγραμμα 4.5	Κατανάλωση και διαθέσιμο εισόδημα νοικοκυριών ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ (Ελλάδα, 2011:4-2016:4)	49
Διάγραμμα 4.6	Νέες αποταμιεύσεις ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ και καταθέσεις σε εκατ. ευρώ των νοικοκυριών (Ελλάδα, 2011:1-2016:4)	50
Διάγραμμα 5.1	Εναλλακτικοί δείκτες ανεργίας στην Ελλάδα	54
Διάγραμμα 5.2	Ποσοστά μερικής και προσωρινής απασχόλησης	55
Διάγραμμα 5.3	Ποσοστό μακροχρόνιας ανεργίας	56
Διάγραμμα 5.4	Απασχόληση κατά ομάδες επαγγελματιών	60
Διάγραμμα 5.5	Συσχέτιση μεταβολής μερικής απασχόλησης και μισθών κατά κλάδο (2010-2016)	63
Διάγραμμα 6.1	Ακαθάριστες επενδύσεις ανά τύπο κεφαλαιουχικού αγαθού (Ελλάδα, 2009-2016, σε σταθερές τιμές 2010, εκατ. ευρώ)	69
Διάγραμμα 6.2	Κατανομή των εξαγωγών αγαθών ανά βασικές κατηγορίες εμπορευμάτων (Ελλάδα, 2009 και 2016)	72
Διάγραμμα 6.3	Κατανομή των επενδύσεων σε βασικούς τεχνολογικούς και παραγωγικούς τομείς, Ελλάδα (2009 και 2015)	74

Βασικά συμπεράσματα

Η παρούσα Ενδιάμεση Έκθεση του ΙΝΕ ΓΣΕΕ για την ελληνική οικονομία και την απασχόληση αξιολογεί το α' εξάμηνο του 2017 στο πλαίσιο μιας ευρύτερης εκτίμησης για την κατάσταση και τις προοπτικές της οικονομίας. Με τις Εκθέσεις του το ΙΝΕ ΓΣΕΕ επιχειρεί να παρέμβει στον δημόσιο διάλογο παρουσιάζοντας, με επίκεντρο τα συμφέροντα των εργαζομένων, ένα εναλλακτικό πλαίσιο ιδεών, ανάλυσης, εκτιμήσεων και προτάσεων πολιτικής από αυτό που κυριαρχεί στη δημόσια οικονομική και πολιτική συζήτηση.

Τα βασικά συμπεράσματα της παρούσας Ενδιάμεσης Έκθεσης του ΙΝΕ ΓΣΕΕ είναι τα εξής: Η ελληνική οικονομία βρίσκεται σε σημείο καμψής. Για δεύτερη φορά μετά το 2014 αναζητά διέξοδο από την εύθραυστη σταθεροποίησή της στο χαμηλό επίπεδο δραστηριότητας στο οποίο βρίσκεται μετά τη μεγάλη ύφεση της περιόδου 2010-2013. Εξακολουθεί να αναζητά έναν δυναμικό μηχανισμό δημιουργίας εισοδημάτων και ροών ρευστότητας που θα ενεργοποιήσει διατηρήσιμες επεκτατικές τάσεις στον πραγματικό τομέα, θα δημιουργήσει θέσεις εργασίας πλήρους απασχόλησης και θα βελτιώσει τη φερεγγυότητα και τη ρευστότητα του τραπεζικού και του δημόσιου τομέα της οικονομίας.

Ένας τέτοιος μηχανισμός είναι προϋπόθεση για την ουσιαστική έξοδο της χώρας από την κρίση χρέους και για τη δημιουργία βιώσιμων πρωτογενών πλεονασμάτων που θα την αποδεσμεύσουν από την επιτροπεία των δανειστών. Ωστόσο, οι τρέχουσες οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις δείχνουν ότι η αναζήτηση ενός τέτοιου αναπτυξιακού μηχανισμού εξακολουθεί να έχει ανοιχτό χρονικό ορίζοντα.

Κατά την άποψή μας, δεν παρατηρούνται οι μακροοικονομικοί και παραγωγικοί μετασχηματισμοί που θα δημιουργούσαν ουσιαστικές προϋποθέσεις μετάβασης της οικονομίας προς μια δυναμική και διατηρήσιμη ανάκαμψη.

Οι επενδύσεις έχουν σταθεροποιηθεί σε ένα επίπεδο κατά 63% χαμηλότερο από αυτό του α' τριμήνου του 2008, κάνοντας εμφανές το τεράστιο επενδυτικό κενό στο οποίο έχει περιέλθει η οικονομία. Για να γίνει αντιληπτό το επενδυτικό σοκ που έχει ανάγκη η χώρα, υπολογίζεται ότι –με βάση τον μέσο ρυθμό αύξησης

των επενδύσεων του 2016– ο όγκος των επενδύσεων θα φτάσει στο επίπεδο του α' τριμήνου του 2008 το α' τρίμηνο του 2033. Καθώς οι επενδύσεις βρίσκονται σε εξαιρετικά χαμηλό επίπεδο, μια μικρή αύξηση του όγκου τους καταγράφεται ως σημαντική, επικοινωνιακά, ποσοστιαία αύξηση.

Η κατανάλωση έχει σταθεροποιηθεί σε ένα επίπεδο χαμηλότερο κατά 24 ποσοστιαίες μονάδες από το αντίστοιχο του α' τριμήνου του 2008. Το επίπεδό της δεν θα είναι διατηρήσιμο αν δεν υπάρξει ένα ισχυρό σοκ απασχόλησης και εισοδημάτων στην οικονομία. Τα νέα μέτρα λιτότητας που δεσμεύουν τη χώρα μετά την ολοκλήρωση της δεύτερης αξιολόγησης του τρίτου προγράμματος θα συμπίεσουν το διαθέσιμο εισόδημα.

Ο όγκος των εξαγωγών σε πραγματικούς όρους απέχει πολύ από το να καταστεί βασικός αναπτυξιακός μοχλός της οικονομίας. Η αύξηση του όγκου τους δεν μεταφράζεται σε διατηρήσιμο εμπορικό πλεόνασμα λόγω της μεγάλης εξάρτησης της εγχώριας παραγωγής από τις εισαγωγές και, επομένως, δεν αντανakλά κάποια ουσιαστική μετάβαση της ελληνικής οικονομίας σε ένα νέο, πιο εξωστρεφές μοντέλο ανάπτυξης.

Η συνέχιση της ίδιας πολιτικής δημοσιονομικής προσαρμογής σε συνδυασμό με τον αδύναμο παραγωγικό ιστό της οικονομίας, που περιορίζει τη δημιουργία διατηρήσιμων εξωτερικών πλεονασμάτων, οδηγούν σε συνεχή απώλεια ρευστότητας από τον ιδιωτικό τομέα. Η επίτευξη υψηλών δημοσιονομικών πλεονασμάτων συνεπάγεται έλλειμμα για τον ιδιωτικό τομέα, το οποίο –με δεδομένες τις παρούσες συνθήκες– επιβαρύνει κυρίως τα νοικοκυριά.

Τα μέτρα λιτότητας της δεύτερης αξιολόγησης, δηλαδή η μείωση των συντάξεων και του αφορολόγητου ορίου, δείχνουν ακριβώς την κατεύθυνση της προσαρμογής του ισοζυγίου των νοικοκυριών την οποία οι δανειστές και η κυβέρνηση αποφάσισαν για την επίτευξη των υψηλών πρωτογενών πλεονασμάτων τα αμέσως επόμενα χρόνια. Σε αυτό το πλαίσιο, το επίπεδο της κατανάλωσης δεν μπορεί να θεωρηθεί διατηρήσιμο μεσοπρόθεσμα, εκτός και αν υπάρξει αντιστάθμισμα της μείωσης του διαθέσιμου εισοδήματος που θα επιφέρουν τα αναμενόμενα μέτρα λιτότητας. Η εξέλιξη αυτή καθιστά τη διατηρησιμότητα της μεγέθυνσης αβέβαιη.

Στο δημοσιονομικό πεδίο, η συμμετοχή των έμμεσων φόρων στο σύνολο των εσόδων της Γενικής Κυβέρνησης κυμαίνεται σε πολύ υψηλό επίπεδο. Επίσης, το οκτάμηνο Ιανουαρίου-Αυγούστου οι έμμεσοι φόροι αντιπροσώπευαν το 54,4% των καθαρών εσόδων του κράτους έναντι 50,7% το αντίστοιχο διάστημα πέρυσι. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στην Ελλάδα ο βασικός συντελεστής του Φόρου Προστιθέμενης Αξίας (ΦΠΑ) είναι ο τέταρτος υψηλότερος μεταξύ των χωρών του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ), μολονότι η χώρα μας κατέχει τη 17η θέση αναφορικά με τις εισπράξεις ΦΠΑ ως ποσοστό του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ).

Επιπλέον, το α' τρίμηνο του 2017 οι πρωτογενείς δαπάνες της Γενικής Κυβέρνησης συρρικνώθηκαν κατά 4,9% έναντι του αντίστοιχου τριμήνου πέρυσι, με τις κοινωνικές παροχές να σημειώνουν πτώση 5,1%. Η μείωση των δημόσιων δαπανών αποκαλύπτει ότι η ασκούμενη δημοσιονομική διαχείριση δεν περιορίζεται μόνο στην υπερφορολόγηση. Αποτελεί ένα μείγμα επιθετικής δημοσιονομικής λιτότητας και προσαρμογής.

Η εκτίμησή μας είναι ότι η κατάσταση αυτή είναι μη βιώσιμη και δεν δημιουργεί συνθήκες διατηρήσιμης αναβάθμισης της δημοσιονομικής αξιοπιστίας της χώρας. Η διατηρήσιμη αναβάθμιση της φερεγγυότητας του Δημοσίου τα επόμενα χρόνια, που θα κρίνει και τον απεγκλωβισμό της χώρας από τα Μνημόνια και την επιτροπεία, θα εξαρτηθεί από τις μεσομακροπρόθεσμες προοπτικές της οικονομίας, την αναδιάρθρωση του χρέους και το κόστος των νέων δανειακών αναγκών. Επίσης, η μείωση του μακροπρόθεσμου στόχου για πρωτογενή πλεονάσματα γύρω από το 2% του ΑΕΠ μετά το 2021, αν και μειώνει την ένταση της δημοσιονομικής λιτότητας που απαιτεί ο στόχος του 3,5%, αφαιρεί τη δυνατότητα διακριτικών επιλογών στην άσκηση δημοσιονομικής πολιτικής.

Επιπλέον, ο στόχος του 2% χαρακτηρίζεται από έλλειψη μεσομακροπρόθεσμης βιωσιμότητας. Κατά την εκτίμησή μας, για να συμβάλει στην ανάκτηση της φερεγγυότητας της χώρας, προϋποθέτει μέτρα αναδιάρθρωσης του χρέους που θα διασφαλίζουν ετήσιες πληρωμές τόκων χαμηλότερες του 2% του ΑΕΠ. Οποιαδήποτε άλλη ρύθμιση η οποία οδηγεί σε υψηλότερες δαπάνες για τόκους

-ακόμη και αν διατηρεί τις ακαθάριστες δανειακές ανάγκες κάτω από το όριο του 15% του ΑΕΠ- δεν είναι βιώσιμη, καθώς συνεπάγεται κεφαλαιοποίηση μέρους των τόκων και αύξηση των μελλοντικών χρηματοδοτικών αναγκών, συντηρώντας υψηλό το πιστωτικό ρίσκο της οικονομίας και τις πιέσεις λιτότητας.

Η κατάσταση στην αγορά εργασίας το α' εξάμηνο του 2017 είναι βελτιωμένη σε σχέση με το προηγούμενο έτος. Η εξέλιξη αυτή, που αποτυπώνει μια σωρευτική μεταβολή στην αγορά εργασίας με μείωση των ανέργων κατά 263,5 χιλιάδες και με αύξηση της απασχόλησης κατά 252,3 χιλιάδες την περίοδο 2014-2017, δείχνει την αργή μεν αλλά σταθερή έξοδο της οικονομίας από τη μεγάλη ύφεση της περιόδου 2010-2013. Εντούτοις, μια σειρά ποιοτικών δεικτών δημιουργούν προβληματισμό.

Ο βαθμός απασχόλησης του εργατικού δυναμικού παραμένει ιδιαίτερα χαμηλός (52%). Επιπλέον, το β' τρίμηνο του 2017 το ποσοστό της πραγματικής ανεργίας κυμαινόταν στο 28,7% (30,8% το αντίστοιχο τρίμηνο του 2016). Το ποσοστό αυτό συνεκτιμά τα πολύ υψηλά ποσοστά της υποαπασχόλησης, η οποία κατά τη διάρκεια της κρίσης έχει σχεδόν τριπλασιαστεί (από 99 χιλιάδες εργαζομένους το 2008 σε 267 χιλιάδες το 2017), και των απογοητευμένων ανέργων, που επίσης υπερτριπλασιάζεται (από 37 χιλιάδες σε 109 χιλιάδες) την αντίστοιχη περίοδο.

Εξετάζοντας την κλαδική διάρθρωση της απασχόλησης, παρατηρούμε ότι κατά την περίοδο της κρίσης χάθηκαν 645,1 χιλιάδες θέσεις εργασίας, με τις μεγαλύτερες μειώσεις να εμφανίζονται στους κλάδους της γεωργίας (89,6 χιλιάδες), της μεταποίησης (122,3 χιλιάδες), των κατασκευών (179,1 χιλιάδες) και του εμπορίου (122,1 χιλιάδες). Αντίθετα, οι μόνοι κλάδοι οι οποίοι εμφανίζουν (μικρές) αυξήσεις στην απασχόληση είναι της ενέργειας (4,4 χιλιάδες), της παροχής καταλύματος και εστίασης (68,7 χιλιάδες), των διοικητικών και υποστηρικτικών δραστηριοτήτων (15,6 χιλιάδες) και των τεχνών, διασκέδασης και ψυχαγωγίας (6 χιλιάδες).

Όσον αφορά τη συμμετοχή της απασχόλησης του κάθε κλάδου στο σύνολο της απασχόλησης, παρατηρούμε υποχώρηση στη σχετική σημασία των κλάδων της

μεταποίησης και των κατασκευών, η οποία αντισταθμίζεται από την αύξηση της συμμετοχής των υπηρεσιών, ειδικά εκείνων που σχετίζονται με τον τουρισμό. Κατά τη γνώμη μας, το αποτέλεσμα αυτό επιτείνει δυσαναλογίες που προϋπήρχαν της κρίσης στην κλαδική διάρθρωση της ελληνικής οικονομίας, καθώς μειώνει περαιτέρω τη σχετική σημασία του δευτερογενούς τομέα.

Η μεταβολή της σχέσης μεταξύ των θέσεων εργασίας πλήρους και επισφαλούς απασχόλησης έχει σημαντικές επιπτώσεις στην κατανομή και τη δυναμική των μισθών, και κατά προέκταση στο διαθέσιμο εισόδημα και το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων. Σύμφωνα με τα στοιχεία του πληροφοριακού συστήματος ΕΡΓΑΝΗ για το α' επτάμηνο (Ιανουάριος-Ιούλιος) του 2017, η πλειονότητα των νέων προσλήψεων στον ιδιωτικό τομέα αφορά θέσεις μερικής (47,86%) και εκ περιτροπής (13,81%) εργασίας. Η σημαντική αυτή ενίσχυση της επισφαλούς απασχόλησης επηρεάζει τη μεταβολή των μισθών, αφού, όπως δείχνουν τα στοιχεία απασχόλησης του Ιδρύματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων – Ενιαίου Ταμείου Μισθωτών (ΙΚΑ-ΕΤΑΜ) για τον Νοέμβριο του 2016, ο μέσος μισθός των απασχολούμενων με μερική απασχόληση ήταν 397,67 ευρώ.

Η εξέλιξη αυτή επιφέρει σοβαρές μακροοικονομικές επιπτώσεις, καθώς ουσιαστικά λειτουργεί ως κρυφός μηχανισμός λιτότητας. Επιπλέον, σύμφωνα με τα στοιχεία της European Union Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC) για το 2015, το 34,7% των εργαζομένων με πλήρη απασχόληση και το 42,13% των εργαζομένων με μερική απασχόληση λαμβάνουν μισθό χαμηλότερο του κατώτατου. Το γεγονός ότι ένας αυξανόμενος αριθμός εργαζομένων κινείται γύρω και κάτω από το όριο της φτώχειας είναι ένδειξη της εύθραυστης κατάστασης της ελληνικής κοινωνίας.

Η εξέταση της κλαδικής κατανομής του μέσου ονομαστικού μισθού μάς οδηγεί στα εξής συμπεράσματα: Πρώτον, όλοι οι κλάδοι εμφανίζουν μειώσεις οι οποίες κατά μέσο όρο φτάνουν στο 18,1%. Συνεπώς, και ως αποτέλεσμα της κρίσης και της ασκούμενης οικονομικής πολιτικής, σημειώθηκε μια οριζόντια μείωση εισοδημάτων που επηρέασε τη συντριπτική πλειονότητα των μισθωτών. Δεύτερον, οι κλάδοι στους οποίους εμφανίζονται οι μεγαλύτερες μειώσεις είναι της εκπαίδευσης, της διασκέδασης και του τουρισμού. Αντίθετα, οι κλάδοι με τις

μικρότερες μειώσεις είναι της διαχείρισης ακίνητης περιουσίας, μεταφοράς και αποθήκευσης, και των ορυχείων. Τρίτον, οι κλάδοι εντάσεως εργασίας εμφανίζουν μεγάλες μειώσεις στους μισθούς. Ο μέσος μισθός στη μεταποίηση μειώνεται κατά 17,8%, στις κατασκευές κατά 19,8% και στο εμπόριο κατά 19,9%.

Ένα σημαντικό εύρημα της ανάλυσής μας είναι ότι η συμπίεση των μισθών συσχετίζεται με την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων. Οι κλάδοι στους οποίους σημειώνεται η μεγαλύτερη χρήση της μερικής απασχόλησης είναι των κατασκευών, των τεχνών, του τουρισμού, των διοικητικών υπηρεσιών, των λοιπών δραστηριοτήτων παροχής υπηρεσιών, της εκπαίδευσης και του εμπορίου. Οι κλάδοι με τις μεγαλύτερες μειώσεις στον μέσο μισθό είναι της εκπαίδευσης, των τεχνών, του τουρισμού, του εμπορίου και των κατασκευών. Δηλαδή οι κλάδοι των τεχνών, του τουρισμού, των κατασκευών, της εκπαίδευσης και του εμπορίου είναι οι κλάδοι που εμφανίζουν ταυτόχρονα τη μεγαλύτερη αύξηση μερικής απασχόλησης και τις μεγαλύτερες μειώσεις στους μισθούς.

Αναλύοντας τις μεταβολές στην παραγωγική διάρθρωση της οικονομίας την περίοδο 2009-2016, παρατηρούμε τα εξής: Ο αγροτικός τομέας αναβαθμίζεται, καθώς η συμβολή του στην παραγωγική διάρθρωση της χώρας αυξάνεται κατά 28,2%. Η βιομηχανία υποβαθμίζεται κατά 7,9% και το προϊόν της το 2016 αντιστοιχεί πλέον στο 15,8% της συνολικής παραγωγής, απέχοντας σημαντικά από τον στρατηγικό στόχο του 20% που έχει θέσει η Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) για τις χώρες-μέλη της έως το 2020. Η μείωση αυτή αποδίδεται κυρίως στη συρρίκνωση του τομέα των κατασκευών, του οποίου η συμβολή περιορίστηκε από 5,0% σε 2,4% (μεταβολή 52%). Οι αρνητικές επιπτώσεις στη βιομηχανία από την κάμψη της οικοδομικής δραστηριότητας φαίνεται πως αντισταθμίστηκαν μερικώς από τη βελτίωση της θέσης της μεταποίησης κατά 14,7%, προσεγγίζοντας το 2016 το 10% της συνολικής παραγωγής. Η αύξηση του μεριδίου της μεταποίησης κρίνεται θετική για τον διαρθρωτικό μετασχηματισμό της ελληνικής οικονομίας. Ωστόσο, εξακολουθεί να παραμένει σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα σε σχέση με το αντίστοιχο μέσο μερίδιο της ΕΕ, το οποίο το 2016 κυμαίνονταν στο 16% (17% στην Ευρωζώνη). Πρέπει ωστόσο να

σημειωθεί ότι η παραπάνω εικόνα της παραγωγικής διάρθρωσης της οικονομίας προκύπτει ως αποτέλεσμα της υστέρησης που έδειξαν οι κλάδοι στην προς τα κάτω προσαρμογή του ΑΕΠ και δεν είναι αποτέλεσμα μετασχηματισμού δυναμικής μεγέθυνσης.

Η συμβολή του τομέα των υπηρεσιών στο συνολικό παραγόμενο προϊόν διατηρείται στο αξιοσημείωτα υψηλό ποσοστό του 80%, εμφανίζοντας κατά την περίοδο 2009-2016 οριακή αύξηση της τάξης του 0,59%. Όσον αφορά τους επιμέρους κλάδους των υπηρεσιών, η μεγαλύτερη μείωση εμφανίζεται στις «Επαγγελματικές, επιστημονικές, τεχνικές και διοικητικές δραστηριότητες» (-24,3%) και ακολουθούν οι «Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία, άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών, οικιακό προσωπικό» (-13%). Στον αντίποδα, οι κλάδοι των υπηρεσιών που βελτιώνουν τη συμβολή τους στην παραγωγική διάρθρωση της χώρας είναι οι «Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες» (2,2%) και «Εμπόριο, μεταφορές, καταλύματα και εστίαση» (1,2%), ο τελευταίος κυρίως λόγω της ανθεκτικότητας και της αύξησης των τουριστικών δραστηριοτήτων.

Όσον αφορά την κατανομή των επενδύσεων, παρατηρούμε ότι σημειώνεται μικρή υποχώρησή τους στον τομέα των υπηρεσιών (από 77,7% σε 75,6%) σε όφελος του πρωτογενούς (αυξάνεται από 6,4% σε 7%) και του δευτερογενούς τομέα (αυξάνεται από 15,9% σε 17,3%). Στον τομέα της μεταποίησης προκύπτει ότι οι όποιες νέες επενδύσεις κατευθύνονται στους κλάδους χαμηλής και χαμηλής προς μέση τεχνολογίας. Στην πρώτη περίπτωση η μεταβολή στο ποσοστό επενδύσεων είναι της τάξης του 12,7% και στη δεύτερη του 77,4%. Αντιθέτως, μείωση του ποσοστού επενδύσεων εμφανίζουν οι κλάδοι μέσης προς υψηλή τεχνολογίας (-16%) και υψηλής τεχνολογίας (-29,8%). Τέλος, ως προς τον υπόλοιπο δευτερογενή τομέα προκύπτει επίσης μια αξιοσημείωτη μείωση του ποσοστού των επενδύσεων στη συνολική οικονομία, η οποία, όπως είδαμε και προηγουμένως, αποδίδεται κυρίως στη συρρίκνωση της οικοδομικής δραστηριότητας.

Στον τομέα των υπηρεσιών εμφανίζεται μετατόπιση της επενδυτικής δραστηριότητας από τον μη εμπορεύσιμο προς τον εμπορεύσιμο τομέα, ο οποίος

αθροιστικά αυξάνει το ποσοστό του από 41,6% σε 43,4%. Η αύξηση του ποσοστού των επενδύσεων στις εμπορεύσιμες υπηρεσίες ευνοεί εκείνες που χαρακτηρίζονται ως υψηλής έντασης γνώσης, καθώς η συμβολή τους στις συνολικές επενδύσεις αυξάνεται από 9,3% σε 15,2% (+63,8%), ενώ στις αγοραίες υπηρεσίες χαμηλής έντασης γνώσης προκύπτει μείωση από 32,3% σε 28,2% (-12,80%).

Η εκτίμησή μας είναι ότι στη διάρκεια της κρίσης δεν παρατηρείται κάποια ουσιαστική αναδιάρθρωση του παραγωγικού συστήματος. Η βελτίωση της θέσης της μεταποίησης και της θέσης του αγροτικού τομέα είναι μια θετική εξέλιξη, αλλά ανεπαρκής ποσοτικά και ποιοτικά προκειμένου να ενεργοποιήσει μια διαδικασία τεχνολογικού και παραγωγικού μετασχηματισμού. Επίσης, πρέπει να διατηρηθεί και να συνεχιστεί και σε συνθήκες σταθερής και διατηρήσιμης ανάκαμψης της οικονομίας. Η απόλυτη κυριαρχία του τομέα των υπηρεσιών στο αναπτυξιακό μοντέλο της Ελλάδας συνεχίζεται και είναι αυτή που συντηρεί την ενδογενή αδυναμία της οικονομίας να πετύχει διατηρήσιμα πλεονάσματα στο εμπορικό ισοζύγιο.

Η Ελλάδα χρειάζεται ένα νέο ισορροπημένο μοντέλο ανάπτυξης, ένα επεκτατικό μείγμα εσωστρέφειας και εξωστρέφειας. Η επεκτατική εσωστρέφεια επιτυγχάνεται με την ανάπτυξη δραστηριοτήτων ικανοποίησης της εγχώριας δαπάνης με υποκατάσταση εισαγωγών. Η επεκτατική εξωστρέφεια επιτυγχάνεται με την αύξηση των εθνικών μεριδίων παραγωγής στην παγκόσμια αγορά.

1. Εισαγωγή

Η ελληνική οικονομία βρίσκεται σε σημείο καμπής. Για δεύτερη φορά μετά το 2014 αναζητά διέξοδο από την εύθραυστη σταθεροποίησή της στο χαμηλό επίπεδο δραστηριότητας στο οποίο βρίσκεται μετά τη μεγάλη ύφεση της περιόδου 2010-2013. Εξακολουθεί να αναζητά έναν δυναμικό μηχανισμό δημιουργίας εισοδημάτων και ροών ρευστότητας που θα ενεργοποιήσει διατηρήσιμες επεκτατικές τάσεις στον πραγματικό τομέα, θα δημιουργήσει θέσεις εργασίας πλήρους απασχόλησης και θα βελτιώσει τη φερεγγυότητα και τη ρευστότητα του τραπεζικού και του δημόσιου τομέα της οικονομίας. Ένας τέτοιος μηχανισμός είναι προϋπόθεση για την ουσιαστική έξοδο της χώρας από την κρίση χρέους και για τη δημιουργία βιώσιμων πρωτογενών πλεονασμάτων που θα την αποδεσμεύσουν από την επιτροπεία των δανειστών.

Ωστόσο, οι τρέχουσες οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις δείχνουν ότι η αναζήτηση ενός τέτοιου αναπτυξιακού μηχανισμού εξακολουθεί να έχει ανοιχτό χρονικό ορίζοντα. Στη δημόσια συζήτηση που διεξάγεται με αντικείμενο τις προοπτικές της οικονομίας αναμειγνύονται κάθε είδους και ιδεολογικής απόχρωσης αυταπάτες, ψευδαισθήσεις και ιδεοληψίες. Βγαίνουμε ή όχι από τη μνημονιακή επιτροπεία και την κρίση; Αυτό θα συμβεί το καλοκαίρι του 2018; Υπάρχουν πράγματι ενδείξεις ότι η χώρα βρίσκεται σε πορεία διατηρήσιμης και δίκαιης αναπτυξιακής δυναμικής; Ήρθαν, έρχονται ή θα έρθουν ξένες επενδύσεις; Ήταν πράγματι σημαντική η έξοδος της χώρας για δανεισμό στις αγορές; Αυτά είναι μερικά από τα ερωτήματα που το τελευταίο χρονικό διάστημα έχουν προκαλέσει πολλαπλές επικοινωνιακές εκρήξεις πολιτικής και ιδεολογικής χειραγώγησης.

Η άποψή μας είναι ότι το μείζον ερώτημα που θα έπρεπε να απασχολεί τον δημόσιο διάλογο και το πολιτικό σύστημα είναι το εάν η εφαρμογή του προγράμματος οικονομικής προσαρμογής αποτελεί πράγματι βάση για τη διατηρήσιμη έξοδο της οικονομίας από την κρίση χρέους. Για να απαντηθεί το προαναφερθέν ερώτημα, θα έπρεπε πρώτα να γίνει δημόσια συζήτηση για το εάν η ασκούμενη οικονομική πολιτική –της δημοσιονομικής λιτότητας ως μέσου δημοσιονομικής προσαρμογής, της εσωτερικής υποτίμησης ως μέσου

οικονομικής μεγέθυνσης και της απορρύθμισης ως μέσου εκσυγχρονισμού και βελτίωσης της αποτελεσματικότητας της οικονομίας–, σε όλα τα μείγματά της, είναι συμβατή με το μακροαναπτυξιακό και επιχειρηματικό μοντέλο και τους θεσμούς διοίκησης και διαχείρισης της ελληνικής οικονομίας. Κάτι τέτοιο δεν έχει γίνει και δεν υπάρχει καμία προοπτική να γίνει. Αντίθετα, αυτό που έχει συμβεί είναι η σχεδόν απόλυτη προσαρμογή της δημόσιας συζήτησης στην υλοποίηση της πολιτικής των Μνημονίων.

Η σύμπλευση της πλειονότητας του πολιτικού συστήματος στην αποδοχή της φιλοσοφίας, των στόχων και των μέσων των προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής δεν συνιστά σε καμία περίπτωση ένδειξη ότι αυτή είναι η κατάλληλη οικονομική πολιτική. Το γεγονός ότι ίσως δεν μπορεί να εφαρμοστεί μια εναλλακτική πολιτική λόγω της ισχύος και των απαιτήσεων των δανειστών και ενός συμπλέγματος εγχώριων συμφερόντων δεν καθιστά την ασκούμενη πολιτική αναγκαία για να βγάλει τη χώρα από την κρίση και ικανή να διεγείρει ζωτικούς παραγωγικούς και μακροοικονομικούς μετασχηματισμούς για την οικοδόμηση ενός βιώσιμου και δίκαιου μοντέλου ανάπτυξης.

Η παραδοχή της διαφοράς μεταξύ της οικονομικής πολιτικής που εφαρμόζει η χώρα και της αποτελεσματικότητάς της είναι πολύ σημαντική για την αξιολόγηση των συνεπειών αυτής της πολιτικής και κυρίως για τη διαμόρφωση προσδοκιών για τις προοπτικές και το μέλλον της οικονομίας. Η αξιολόγηση της πορείας της οικονομίας πρέπει να γίνεται βάσει των πραγματικών δεδομένων και συνεπειών που δημιουργεί η εφαρμογή της οικονομικής πολιτικής, και όχι βάσει των ιδεοληψιών όσων συμφωνούν με αυτήν ή της σκοπιμότητας όσων την εφαρμόζουν στο όνομα ενός δήθεν πραγματισμού για την έξοδο της χώρας από την κρίση, ενισχύοντας από την μια πλευρά την κυριαρχία της και από την άλλη τις αυταπάτες για την «αποτελεσματικότητά της».

Ως ΙΝΕ ΓΣΕΕ έχουμε υποστηρίξει τη θέση ότι η αξιολόγηση των επιδόσεων της οικονομίας και της προοπτικής της πρέπει να είναι ολιστική και να λαμβάνει υπόψη τις εξελίξεις στην αγορά εργασίας, στον πραγματικό και στον χρηματοπιστωτικό τομέα της οικονομίας. Θετικοί ρυθμοί αύξησης του ΑΕΠ είναι μια επιθυμητή εξέλιξη, αλλά όχι απαραίτητα ένδειξη διατηρήσιμης οικονομικής

δυναμικής. Μια θετική εξέλιξη στη μεταβολή του ΑΕΠ μπορεί να είναι εύθραυστη στον βαθμό που δεν συνοδεύεται από ουσιαστική μείωση των ληξιπρόθεσμων υποχρεώσεων των νοικοκυριών και των επιχειρήσεων προς το κράτος και τις τράπεζες και του κράτους προς τους ιδιώτες. Χωρίς τη δημιουργία νέων ροών εισοδήματος η σταθεροποίηση της εγχώριας ιδιωτικής δαπάνης θα συνεχίσει να γίνεται σε βάρος της ποιότητας του ενεργητικού του χρηματοπιστωτικού συστήματος της οικονομίας και της δημοσιονομικής βιωσιμότητας. Αν τα νοικοκυριά δεν είχαν συσσωρεύσει υποχρεώσεις προς τις τράπεζες και το κράτος, είναι πολύ πιθανό να είχαν μειώσει την κατανάλωσή τους, οπότε η ύφεση θα ήταν πιο βαθιά, ομοίως και η κοινωνική κρίση. Αντίστοιχα μεγαλύτερη θα ήταν και η αποεπένδυση και η παραγωγική αποδιάρθρωση. Βέβαια, σε αυτή την περίπτωση, το πρόβλημα φερεγγυότητας, όπως αποτυπώνεται στον όγκο των μη εξυπηρετούμενων δανείων, δεν θα ήταν τόσο οξυμμένο για τις τράπεζες.

Επίσης, σε μια υποθετική αύξηση του διαθέσιμου εισοδήματος δεν είναι δεδομένο ότι αυτό θα δαπανηθεί στην κατανάλωση, ώστε να ωφεληθεί ο πραγματικός τομέας και η οικονομία να κινηθεί σε υψηλότερους ρυθμούς μεγέθυνσης, καθώς θα μπορούσε το εισόδημα αυτό να χρησιμοποιηθεί για την ικανοποίηση των υποχρεώσεων των νοικοκυριών. Το έλλειμμα φερεγγυότητας όλων των τομέων της οικονομίας, το οποίο δημιουργεί εμπλοκή στην έξοδό της από την κρίση χρέους και στην υπέρβασή της από τη στασιμότητα, είναι αποτέλεσμα της λιτότητας και της καταστροφής των ενδογενών μηχανισμών δημιουργίας εισοδήματος που προκάλεσαν τα τρία προγράμματα οικονομικής προσαρμογής. Η αποδοχή της παραδοχής αυτής καθιστά την αβεβαιότητα μείζον χαρακτηριστικό της προοπτικής της οικονομίας και αναδεικνύει την ανάγκη επανασχεδιασμού της οικονομικής πολιτικής.

Επιπλέον, η επίτευξη θετικών ρυθμών μεγέθυνσης δεν συνεπάγεται σε καμία περίπτωση μετάβαση της χώρας σε ένα μοντέλο δίκαιης ανάπτυξης. Βασικές προϋποθέσεις για να συμβεί αυτό είναι η μείωση των οικονομικών ανισοτήτων και η πολύ σημαντική αύξηση και ποιοτική βελτίωση της απασχόλησης. Το ύψος του κατώτατου μισθού, η αποδόμηση των συλλογικών διαπραγματεύσεων και των συλλογικών συμβάσεων εργασίας και της επεκτασιμότητάς τους, η έκταση των επισφαλών θέσεων εργασίας και της εργοδοτικής αυθαιρεσίας καθορίζουν

τον βαθμό οικονομικής ανισότητας στους μισθούς και στα εισοδήματα. Με αμετάβλητο το σημερινό νομικό πλαίσιο και με αποφασισμένες για το αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα νέες παρεμβάσεις που θα μειώσουν περαιτέρω τη διαπραγματευτική ισχύ των εργαζομένων κάθε αναφορά σε δίκαιη ανάπτυξη είναι επικοινωνιακή και δημαγωγική.

Στο πλαίσιο αυτό και πολύ συνοπτικά η εκτίμησή μας για την τρέχουσα κατάσταση της ελληνικής οικονομίας είναι η εξής: Δεν έχουν διαμορφωθεί οι προϋποθέσεις μετάβασής της σε μια σταθερή και ενδογενώς διατηρήσιμη δυναμική. Στο πλαίσιο της ασκούμενης οικονομικής πολιτικής, η διαδικασία μετάβασης της χώρας σε διατηρήσιμη και, πολύ περισσότερο, επιταχυνόμενη μεγέθυνση με ουσιαστική αύξηση της απασχόλησης θα είναι μια πολύ αργή διαδικασία, εκτός και αν παρεμβληθούν εξωτερικές διαδικασίες δημιουργίας εισοδημάτων. Οι διαδικασίες αυτές είναι δύο, οι ξένες επενδύσεις και οι εξαγωγές, πρακτικά όμως μόνο μία, οι ξένες επενδύσεις, δεδομένης της διαρθρωτικής-παραγωγικής ανεπάρκειας της οικονομίας, που περιορίζει την προοπτική μιας σημαντικής αύξησης των εξαγωγών. Ενδεικτική είναι η συμπεριφορά των εισαγωγών, που ακολουθεί πιστά τον ρυθμό μεταβολής του ΑΕΠ, καθώς η ικανοποίηση της εγχώριας δαπάνης είναι σε σημαντικό βαθμό εξαρτημένη από τις εισαγωγές. Αυτό αποτυπώνεται στο γεγονός ότι η αύξηση του ΑΕΠ προκαλεί αμέσως αύξηση των εισαγωγών, που περιορίζει την επεκτατική επίδραση των εξαγωγών.

Οι παρεμβάσεις και τα πρόσθετα μέτρα που προβλέπονται στον ν. 4472/2017 και στο Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Στρατηγικής (ΜΠΔΣ) και αφορούν τη μείωση της συνταξιοδοτικής δαπάνης και του αφορολόγητου ορίου θα υπονομεύσουν περαιτέρω την ενδογενή δυνατότητα της οικονομίας να υπερβεί τη στασιμότητά της και θα την καταστήσουν απολύτως εξαρτημένη από τις ξένες επενδύσεις. Η δημόσια συζήτηση για το θέμα των ξένων επενδύσεων εξαντλείται για μία ακόμη φορά σε ακραίες ιδεοληψίες γύρω από το αν οι ξένες και γενικότερα οι επενδύσεις είναι επιθυμητές ή όχι. Σε μια καπιταλιστική οικονομία η απάντηση είναι αυτονόητη, οι επενδύσεις είναι αναπόσπαστο μέρος της οικονομικής δραστηριότητας. Ωστόσο, στην

πραγματικότητα οι καπιταλιστικές οικονομίες δεν συμπεριφέρονται με τον τρόπο με τον οποίο συμπεριφέρονται ιδεατά οι οικονομίες του νεοφιλελεύθερου οικονομικού μοντέλου. Στις πραγματικές καπιταλιστικές οικονομίες οι επενδύσεις είναι το πιο αβέβαιο και το πιο ευμετάβλητο οικονομικό μέγεθος.

Πραγματισμός στην άσκηση οικονομικής πολιτικής δεν είναι η παραδοχή του αυτονόητα σημαντικού ρόλου των επενδύσεων, αλλά η παραδοχή της ασταθούς και απρόβλεπτης συμπεριφοράς τους. Η συνέχιση της ίδιας πολιτικής –με ή δίχως τον μανδύα του Μνημονίου–, η ενδογενής ανεπάρκεια της οικονομίας ως συνέπεια των Μνημονίων και η ολική εξάρτηση της οικονομίας από ξένες επενδύσεις –ειδικά αν αυτές περιορίζονται στην εξαγορά δημόσιων και ιδιωτικών περιουσιακών στοιχείων– θα δημιουργήσουν σημαντικούς περιορισμούς στον σχεδιασμό της οικονομικής πολιτικής τα αμέσως επόμενα χρόνια και υψηλή αβεβαιότητα ως προς τη διατηρησιμότητα της οικονομικής δυναμικής της χώρας, η οποία για πολλές δεκαετίες θα πρέπει να διαχειρίζεται το πρόβλημα του χρέους της.

Η παρούσα Ενδιάμεση Έκθεση του ΙΝΕ ΓΣΕΕ¹ για την ελληνική οικονομία και την απασχόληση αξιολογεί το α' εξάμηνο του 2017 στο πλαίσιο μιας ευρύτερης εκτίμησης για την κατάσταση και τις προοπτικές της οικονομίας. Στην Ενότητα 2 παραθέτουμε στατιστικά στοιχεία που αναδεικνύουν τις επιπτώσεις της ασκούμενης οικονομικής πολιτικής στις μακροοικονομικές επιδόσεις της χώρας. Στις Ενότητες 3 και 4 καταγράφουμε την εύθραυστη δημοσιονομική και χρηματοπιστωτική δομή της οικονομίας και την ενδογενή αβεβαιότητα διατηρήσιμης εξόδου από την κρίση χρέους και τη στασιμότητα. Στην Ενότητα 5 αναλύουμε την κατάσταση της αγοράς εργασίας. Στην Ενότητα 6 παρουσιάζουμε διαρθρωτικά χαρακτηριστικά και αλλαγές που σημειώνονται στο τεχνολογικό-παραγωγικό πρότυπο της οικονομίας στη διάρκεια της κρίσης.

¹ Στην εκπόνηση της Ενδιάμεσης Έκθεσης για την ελληνική οικονομία και την απασχόληση του έτους 2017, εκτός από τον συντονισμό, την επιμέλεια και την ευθύνη του Επιστημονικού Διευθυντή του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ Γιώργου Αργείτη, συμμετείχαν και οι Ν. Κορατζάνης, Δ. Παϊταρίδης, Κ. Πασσάς και Χ. Πιέρρος.

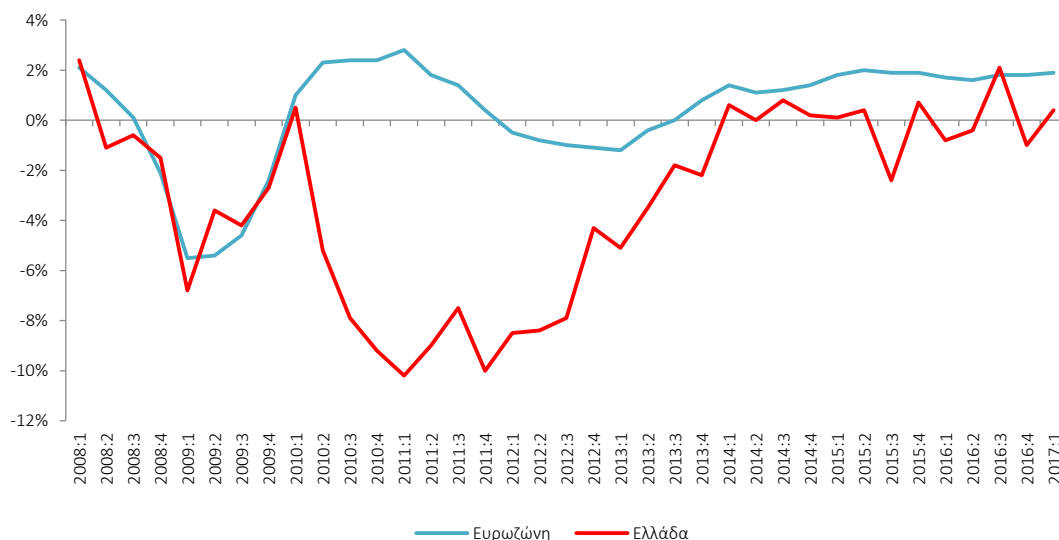
2. Η εξέλιξη βασικών μακροοικονομικών μεγεθών

Στο Διάγραμμα 2.1 παρουσιάζονται οι ρυθμοί μεταβολής του πραγματικού ΑΕΠ στην Ευρωζώνη και στην Ελλάδα. Παρατηρούμε ότι μετά την περίοδο της μεγάλης ύφεσης (2010-2013), κατά την οποία σημειώνεται σημαντική απόκλιση της Ελλάδας από τον μέσο ρυθμό μεγέθυνσης της Ευρωζώνης, η οικονομία βρίσκεται σε κατάσταση σταθεροποίησης με σαφή έλλειψη διατηρήσιμης επεκτατικής δυναμικής και διακυμάνσεις γύρω από ένα ετήσιο ποσοστό μηδενικής μεγέθυνσης. Στην Ευρωζώνη παρατηρείται επίσης μια κατάσταση σταθεροποίησης σε ρυθμό μεγέθυνσης ελαφρώς χαμηλότερο του 2%.

Ειδικότερα, τα δύο πρώτα τρίμηνα του 2016 το ελληνικό ΑΕΠ κινήθηκε σε οριακά αρνητικούς ρυθμούς σε σχέση με τα αντίστοιχα τρίμηνα του 2015, ενώ το γ' τρίμηνο υπήρξε μια σημαντική μεν, μη διατηρήσιμη δε αύξηση της τάξης του 2,1%. Η μεταβολή αυτή εξασφάλισε τη στασιμότητα του ΑΕΠ σε ετήσια βάση, παρά το αρνητικό αποτέλεσμα του δ' τριμήνου του 2016. Το α' τρίμηνο του 2017 ο ρυθμός μεταβολής του ΑΕΠ ήταν θετικός και ίσος με 0,4%. Σύμφωνα με τα προσωρινά στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (ΕΛΣΤΑΤ), ο ρυθμός μεγέθυνσης του ΑΕΠ το β' τρίμηνο του 2017 ήταν ίσος με 0,8%.² Δεδομένης της θετικής επίδρασης του τουρισμού στην οικονομική δραστηριότητα, η πορεία του ΑΕΠ αναμένεται να είναι εξίσου θετική το γ' τρίμηνο του τρέχοντος έτους.

² Τα στοιχεία εκτός από προσωρινά είναι και μη ημερολογιακά διορθωμένα και γι' αυτόν τον λόγο δεν ενσωματώνονται στο Διάγραμμα 2.1.

Διάγραμμα 2.1: Ρυθμοί μεταβολής του πραγματικού ΑΕΠ στην Ευρωζώνη και στην Ελλάδα (2008:1-2017:1, 2010=100)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

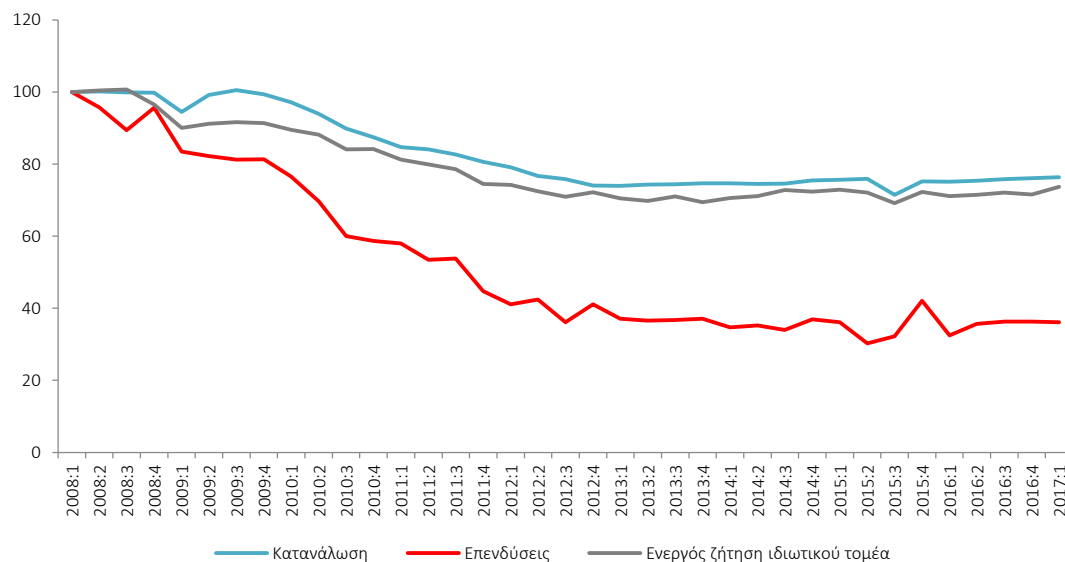
Σημείωση: Εποχικά και ημερολογιακά διορθωμένα στοιχεία. Ρυθμοί μεταβολής σε σχέση με το αντίστοιχο τρίμηνο προηγούμενης περιόδου.

Κατά την άποψή μας, ο ισχυρισμός ότι η οικονομία κινείται πλέον σε σταθερή τροχιά ανάκαμψης είναι επιπόλαιος. Όπως θα δείξουμε στην ανάλυση που ακολουθεί, η εκτίμησή μας είναι ότι δεν παρατηρούνται οι μακροοικονομικοί και παραγωγικοί μετασχηματισμοί που θα δημιουργούσαν προϋποθέσεις μετάβασης της οικονομίας προς μια δυναμική και διατηρήσιμη ανάκαμψη. Συνεπώς, χρειάζεται περισσότερος χρόνος για να εξαχθούν ορθολογικά συμπεράσματα ως προς τη δυναμική της μεγέθυνσης.

Το Διάγραμμα 2.2 παρουσιάζει την ποσοστιαία πραγματική μεταβολή των βασικών συνιστωσών της δαπάνης του ιδιωτικού τομέα στην Ελλάδα. Παρατηρούμε ότι μειώνονται δραματικά οι επενδύσεις και ότι η κατανάλωση αποτελεί κύριο προσδιοριστικό παράγοντα της εγχώριας ιδιωτικής δαπάνης που καθορίζει την προοπτική της οικονομικής μεγέθυνσης. Συγκεκριμένα, ο όγκος των επενδύσεων, του οποίου η πτώση ξεκίνησε το 2008, δηλαδή νωρίτερα από το ξέσπασμα της κρίσης δημόσιου χρέους, είναι το α' τρίμηνο του 2017 οριακά χαμηλότερος σε σχέση με το γ' και το δ' τρίμηνο του 2016 (-21,2 και -24 εκατ. ευρώ αντίστοιχα). Το β' τρίμηνο του 2017 οι επενδύσεις

μειώθηκαν κατά 4,6% (-246 εκατ. ευρώ) σε σχέση με το β' τρίμηνο του 2016, ενώ αντίστοιχη ήταν και η μείωση των αποθεματικών των επιχειρήσεων.

Διάγραμμα 2.2: Δείκτης μεταβολής του όγκου των συνιστωσών της εγχώριας δαπάνης (Ελλάδα, 2008:1-2017:1, 2010:1=100)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Σημείωση: Εποχικά και ημερολογιακά διορθωμένα στοιχεία.

Οι επενδύσεις έχουν σταθεροποιηθεί σε ένα επίπεδο κατά 63% χαμηλότερο από αυτό του α' τριμήνου του 2008, κάνοντας εμφανές το τεράστιο επενδυτικό κενό στο οποίο έχει περιέλθει η οικονομία. Για να γίνει αντιληπτό το επενδυτικό σοκ που έχει ανάγκη η ελληνική οικονομία, υπολογίζεται ότι –με βάση τον μέσο ρυθμό αύξησης των επενδύσεων του 2016 σε τριμηνιαίο επίπεδο (1,6%)– ο όγκος των επενδύσεων θα φτάσει στο επίπεδο του α' τριμήνου του 2008 το α' τρίμηνο του 2033.

Η κατανάλωση το α' τρίμηνο του 2017 είναι αυξημένη σε σχέση με το γ' και το δ' τρίμηνο του 2016 (230 και 135 εκατ. ευρώ αντίστοιχα). Η δυναμική αυτή διατηρήθηκε και το β' τρίμηνο του 2017 όταν η κατανάλωση αυξήθηκε κατά 0,7% (240 εκατ. ευρώ). Σε ένα ευρύτερο όμως πλαίσιο αξιολόγησης των μακροοικονομικών επιδόσεων της οικονομίας, η κατανάλωση έχει σταθεροποιηθεί σε ένα επίπεδο χαμηλότερο κατά 24 ποσοστιαίες μονάδες από το αντίστοιχο του α' τριμήνου του 2008. Ομοίως ισχύει και για το σύνολο της ενεργού ζήτησης του ιδιωτικού τομέα η οποία εμφανίζεται αυξημένη κατά 1,36

δισ. ευρώ σε σχέση με το γ' τρίμηνο και κατά 1,87 δισ. ευρώ σε σχέση με το δ' τρίμηνο του 2016, λόγω εκτεταμένης χρήσης των αποθεματικών των επιχειρήσεων. Το γεγονός αυτό επισημαίνει τις χαμηλές προσδοκίες των επιχειρήσεων αναφορικά με τη ζήτηση των προϊόντων τους.

Ο όγκος των εξαγωγών σε πραγματικούς όρους απέχει πολύ από το να καταστεί βασικός αναπτυξιακός μοχλός της οικονομίας. Το Διάγραμμα 2.3 παρουσιάζει τη συμβολή των εξαγωγών και των εισαγωγών προϊόντων και υπηρεσιών στον ρυθμό μεταβολής του ΑΕΠ παράλληλα με τον λόγο του εμπορικού ισοζυγίου στο ΑΕΠ. Παρατηρείται ότι το διάστημα α' τρίμηνο 2010-γ' τρίμηνο 2012 η συμβολή του εμπορικού ισοζυγίου στο ΑΕΠ προερχόταν σχεδόν αποκλειστικά από την πτώση των εισαγωγών προϊόντων, συνέπεια της βαθιάς ύφεσης και της κατάρρευσης των εισοδημάτων. Μέχρι και το δ' τρίμηνο του 2013 η προσαρμογή του εμπορικού ισοζυγίου ήταν αποτέλεσμα της μειωμένης ζήτησης για εισαγωγές. Στη συνέχεια υπήρξε μια μικρή αύξηση των εξαγωγών προϊόντων και κυρίως υπηρεσιών, η οποία όμως στην περίπτωση των προϊόντων δεν συνέβαλε περισσότερο από 2% στη μεταβολή του ΑΕΠ.³ Το 2014 –έτος κατά το οποίο η οικονομία άρχισε να επιστρέφει σε θετικούς ρυθμούς μεγέθυνσης– υπήρξε αύξηση των εισαγωγών προϊόντων η οποία αντισταθμίστηκε από την αύξηση των εξαγωγών προϊόντων και υπηρεσιών, οδηγώντας σε περαιτέρω βελτίωση του εμπορικού πλεονάσματος.

Το 2015 το εμπορικό πλεόνασμα έγινε για πρώτη φορά θετικό μετά το 1960⁴ εν μέρει λόγω της εφαρμογής περιορισμών στην κίνηση κεφαλαίου (capital controls). Ειδικότερα, το γ' τρίμηνο του 2015 η πτώση των εξαγωγών υπηρεσιών αντισταθμίστηκε πλήρως από την επίπτωση των capital controls στις εισαγωγές προϊόντων και υπηρεσιών, ενώ οι εξαγωγές προϊόντων συνέχισαν να συμβάλλουν θετικά στην οικονομική μεγέθυνση. Χαρακτηριστικά της πτώσης στις εξαγωγές υπηρεσιών είναι η μείωση των τιμών του πετρελαίου και η κάμψη του διεθνούς εμπορίου στις μεταφορές.⁵ Ωστόσο, από την εξέταση του Διαγράμματος 2.3 προκύπτει ως βασικό συμπέρασμα η σχετικά πενιχρή

³ Μόνη εξαίρεση αποτελεί το δ' τρίμηνο του 2012.

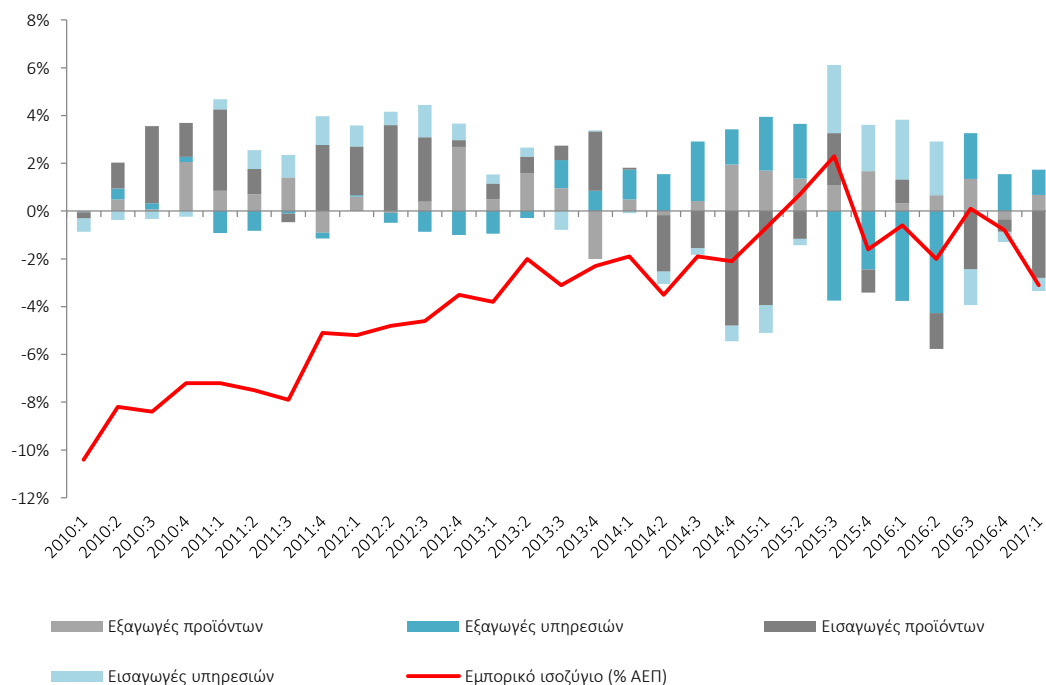
⁴ Το 1960 είναι το παλαιότερο έτος για το οποίο υπάρχουν συγκρίσιμα στατιστικά στοιχεία στην AMECO.

⁵ Βλ. INE ΓΣΕΕ (2017).

συμβολή των εξαγωγών προϊόντων στην οικονομική μεγέθυνση. Για παράδειγμα, το α' τρίμηνο του 2017 η συμβολή ήταν της τάξης του 0,7%.

Το β' τρίμηνο του 2017 η πορεία των εξαγωγών προϊόντων και υπηρεσιών αποκτά μεγαλύτερη δυναμική, χωρίς όμως αυτή να αντανακλάται σε ουσιαστική βελτίωση στο εμπορικό ισοζύγιο. Οι εξαγωγές αυξήθηκαν κατά 9,5% (580 εκατ. ευρώ) και οι εισαγωγές κατά 3,1% (471 εκατ. ευρώ). Η αύξηση των εξαγωγών αναμένεται να συνεχιστεί το γ' τρίμηνο, κυρίως ως συνέπεια του τουρισμού. Το έλλειμμα παραγωγικού μετασχηματισμού αποκαλύπτεται από την εξάρτηση της εγχώριας δαπάνης και παραγωγής από τις εισαγωγές. Το α' εξάμηνο του 2017 οι εισαγωγές αυξήθηκαν κατά 2,19 δισ. ευρώ σε σχέση με το α' εξάμηνο του 2016, όταν στο ίδιο διάστημα οι εξαγωγές αυξήθηκαν κατά 1,98 δισ. ευρώ. Η αύξηση του ποσοστού των εξαγωγών στο ΑΕΠ είναι αποτέλεσμα της μείωσης του ΑΕΠ και δεν αντανακλά κάποια ουσιαστική μετάβαση της ελληνικής οικονομίας σε ένα νέο, πιο εξωστρεφές μοντέλο ανάπτυξης.

Διάγραμμα 2.3: Εμπορικό πλεόνασμα ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ και συμβολή εξαγωγών και εισαγωγών προϊόντων και υπηρεσιών στον ρυθμό μεταβολής του πραγματικού ΑΕΠ (Ελλάδα, 2010:1-2017:1, 2010=1)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Σημείωση: Εποχικά και ημερολογιακά διορθωμένα στοιχεία.

Εν κατακλείδι, η οικονομία έχει εξέλθει από τη μεγάλη ύφεση, αλλά δεν έχει εισέλθει σε φάση διατηρήσιμης ανάκαμψης. Καθώς οι επενδύσεις βρίσκονται σε εξαιρετικά χαμηλό επίπεδο, μια μικρή αύξηση του όγκου τους καταγράφεται ως σημαντική, επικοινωνιακά, ποσοστιαία αύξηση. Η ιδιωτική κατανάλωση αποτελεί τον μόνο σταθεροποιητικό παράγοντα του μακροοικονομικού συστήματος, ωστόσο, όπως θα αναδειχθεί στην Ενότητα 4, το επίπεδό της δεν θα είναι διατηρήσιμο αν δεν υπάρξει ένα ισχυρό σοκ απασχόλησης και εισοδημάτων στην οικονομία. Τα νέα μέτρα λιτότητας που δεσμεύουν τη χώρα μετά την ολοκλήρωση της δεύτερης αξιολόγησης του τρίτου προγράμματος θα συμπίεσουν το διαθέσιμο εισόδημα. Η εξέλιξη αυτή καθιστά τη σταθεροποίηση της μεγέθυνσης εύθραυστη, καθώς είναι πολύ πιθανό να προκληθούν αρνητικές συνέπειες στον πραγματικό και στον χρηματοπιστωτικό τομέα της οικονομίας.

3. Οι τρέχουσες δημοσιονομικές εξελίξεις και η φερεγγυότητα της χώρας

Οι δημοσιονομικές εξελίξεις το εννιάμηνο από τον Ιανουάριο έως τον Σεπτέμβριο του 2017 προσδιορίστηκαν από τα θετικά αποτελέσματα του ισοζυγίου της Γενικής Κυβέρνησης για το 2016, από τις πολύμηνες διαπραγματεύσεις κυβέρνησης-θεσμών για την ολοκλήρωση της δεύτερης αξιολόγησης του τρίτου προγράμματος, από την οριστικοποίηση των μέτρων και των μεγεθών του ΜΠΔΣ 2018-2021 και από τις συζητήσεις για το σχήμα αναδιάρθρωσης του ελληνικού χρέους μετά την τρέχουσα προγραμματική περίοδο.

Όσον αφορά τις δημοσιονομικές επιδόσεις, το 2016 το πρωτογενές πλεόνασμα της Γενικής Κυβέρνησης διαμορφώθηκε σε όρους European System of Accounts (ESA) στο 3,9%, ενώ σε όρους προγράμματος οικονομικής προσαρμογής στο 4,2% του ΑΕΠ, υπερβαίνοντας κατά 3,7% του ΑΕΠ τον ετήσιο στόχο του προγράμματος (Πίνακας 3.1). Δεδομένων των πληρωμών για τόκους ύψους 3,2% του ΑΕΠ το 2016, η επίδοση αυτή οδήγησε στην καταγραφή πλεονάσματος 0,7% του ΑΕΠ στο συνολικό ισοζύγιο της Γενικής Κυβέρνησης.⁶ Για το 2017, σύμφωνα με τις επίσημες εκτιμήσεις, οι δημοσιονομικές επιδόσεις θα είναι ηπιότερες, με το πρωτογενές πλεόνασμα να διαμορφώνεται σε όρους προγράμματος οικονομικής προσαρμογής στο 1,9% του ΑΕΠ (έναντι στόχου 1,75%) και το συνολικό ισοζύγιο να παρουσιάζει έλλειμμα της τάξης του 1,2% του ΑΕΠ.

⁶ Σύμφωνα με τα στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδος, η Γενική Κυβέρνηση είχε να επιδείξει πλεόνασμα στο συνολικό της ισοζύγιο από το 1971 (βλ. ΤτΕ, 2017α).

Πίνακας 3.1: Βασικά μεγέθη Γενικής Κυβέρνησης
(σε εκατ. ευρώ και ποσοστό [%] του ΑΕΠ)

	2015	2016	Εκτίμηση 2017	Πρόβλεψη 2018
1. Ισοζύγιο Γενικής Κυβέρνησης κατά ESA	-10.427	1.288	-2.201	974
Ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ	-5,9	0,7	-1,2	0,5
2. Ενοποιημένοι τόκοι Γενικής Κυβέρνησης	6.322	5.649	6.015	6.445
Ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ	3,6	3,2	3,3	3,4
3. Πρωτογενές αποτέλεσμα Γενικής Κυβέρνησης κατά ESA	-4.105	6.937	3.814	7.420
Ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ	-2,3	3,9	2,1	4,0
4. Πρωτογενές αποτέλεσμα Γενικής Κυβέρνησης (Σύμβαση Χρηματοδοτικής Διευκόλυνσης)	935	7.357	3.445	6.625
Ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ	0,5	4,2	1,9	3,5
5. Χρέος Γενικής Κυβέρνησης	311.668	314.897	319.700	319.400
Ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ	177,4	179,0	176,4	170,1
6. ΑΕΠ	175.697	175.888	181.204	187.745

Πηγή: Υπουργείο Οικονομικών (2017)

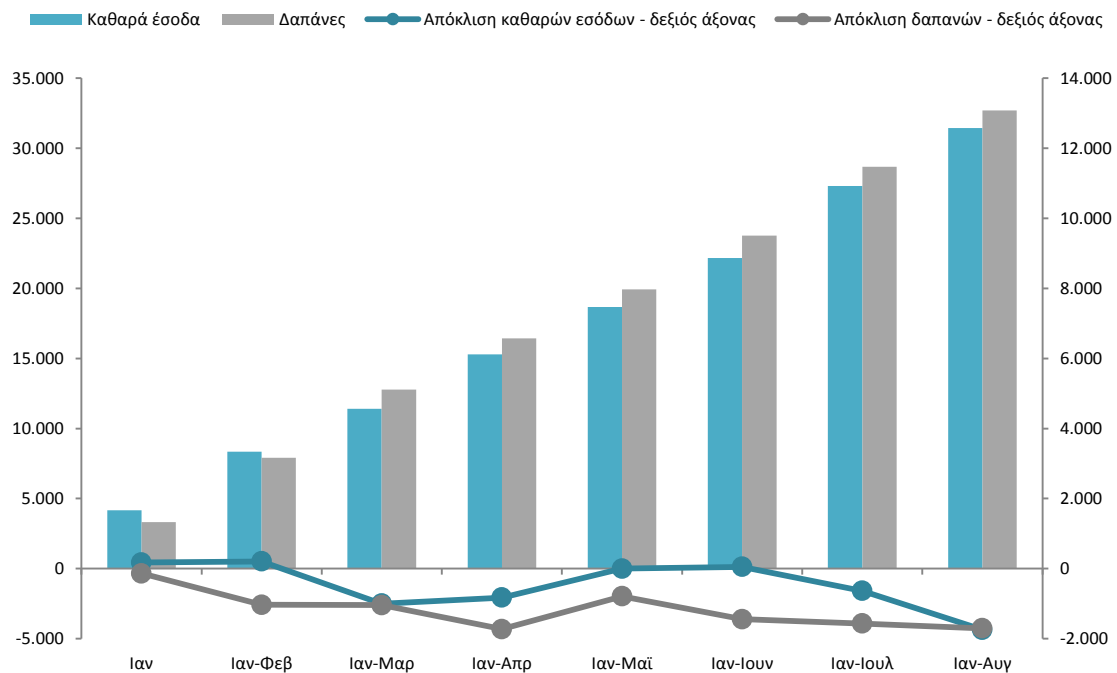
Σημείωση: Στοιχεία όπως παρουσιάζονται στον Πίνακα 3.3 και 3.17 του ΜΠΔΣ 2018-2021.

Οι παραπάνω εξελίξεις συνιστούν ένδειξη δημοσιονομικής προσαρμογής, όχι όμως και ένδειξη ανάκτησης διατηρήσιμης δημοσιονομικής φερεγγυότητας, καθώς είναι αποτέλεσμα μέτρων λιτότητας και υπερφορολόγησης. Το 2016 η βελτίωση της δημοσιονομικής θέσης προήλθε από έναν συνδυασμό αύξησης των εσόδων κατά 3,1% και περιστολής των δαπανών κατά 9,5%.⁷

Σύμφωνα με τα τελευταία διαθέσιμα στοιχεία εκτέλεσης του κρατικού προϋπολογισμού, την περίοδο Ιανουαρίου-Αυγούστου τα καθαρά έσοδα παρουσιάζουν, σε τροποποιημένη ταμειακή βάση, πτώση 1,9% (ή 614 εκατ. ευρώ) έναντι του αντίστοιχου διαστήματος πέρυσι και απόκλιση 1.748 εκατ. ευρώ έναντι του στόχου του ΜΠΔΣ (Διάγραμμα 3.1).

⁷ Στη μείωση των δαπανών της Γενικής Κυβέρνησης το 2016 σημαντικό ρόλο είχαν και οι αυξημένες δαπάνες το 2015 για την ενίσχυση της κεφαλαιακής επάρκειας των ελληνικών συστημικών τραπεζών.

Διάγραμμα 3.1: Πορεία εκτέλεσης κρατικού προϋπολογισμού, Ιανουάριος-Αύγουστος 2017 (σωρευτική βάση, σε εκατ. ευρώ)

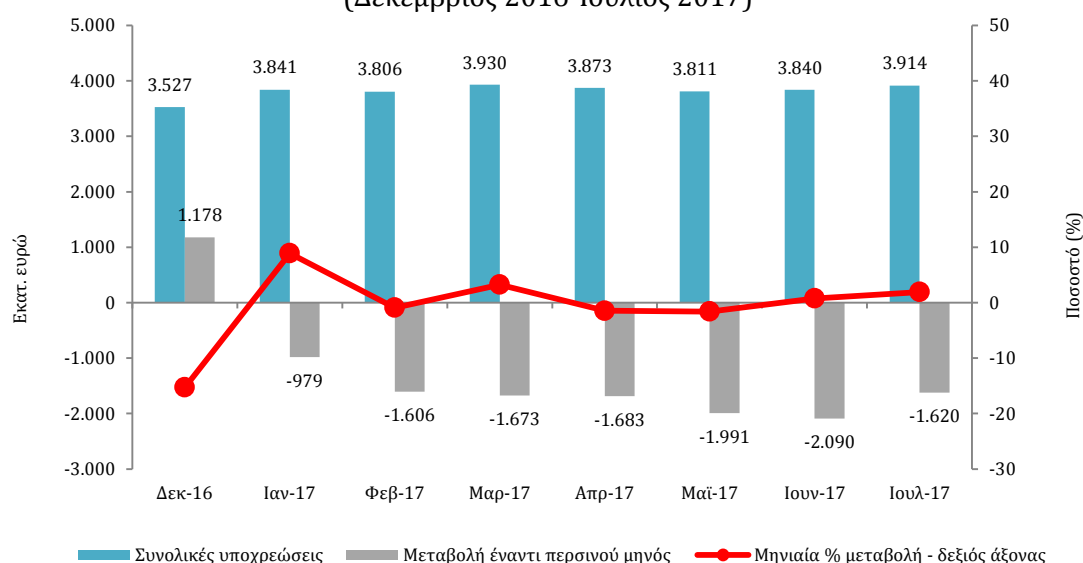
Πηγή: Υπουργείο Οικονομικών (Μηνιαία Δελτία Εκτέλεσης Κρατικού Προϋπολογισμού)

Σημείωση: Για την περίοδο Ιανουαρίου-Απριλίου ως στόχος λαμβάνεται η εκτίμηση του Προϋπολογισμού 2017, ενώ για την περίοδο Μαΐου-Αυγούστου η εκτίμηση του ΜΠΔΣ 2018-2021.

Η αύξηση της εισπραξιμότητας των φόρων, οι επικείμενες πληρωμές φορολογικών υποχρεώσεων (π.χ. Ενιαίος Φόρος Ιδιοκτησίας Ακινήτων [ΕΝΦΙΑ] και φόρος εισοδήματος) και η πορεία της οικονομίας μέχρι το τέλος του έτους θα προσδιορίσουν το τελικό ύψος των δημόσιων εσόδων για το 2017. Ωστόσο, όπως έχουμε ήδη σημειώσει, σε ένα περιβάλλον εύθραυστης μεγέθυνσης η αύξηση των φόρων συνεπάγεται μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος, επίδραση που, αν δεν απορροφηθεί στην ιδιωτική δαπάνη, θα περιορίσει τη ρευστότητα και τη φοροδοτική ικανότητα πολιτών και επιχειρήσεων. Κατά συνέπεια, είναι λογικό και δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι τα τελευταία στοιχεία της Ανεξάρτητης Αρχής Δημόσιων Εσόδων (ΑΑΔΕ) δείχνουν αύξηση κατά 7,5 δισ. ευρώ των νέων ληξιπρόθεσμων οφειλών προς το ελληνικό Δημόσιο το επτάμηνο Ιανουαρίου-Ιουλίου, ενώ μόνο τον Ιούλιο οι νέες οφειλές αυξήθηκαν κατά 2 δισ. ευρώ, εκ των οποίων τα 1,4 δισ. ευρώ αφορούν φορολογικές υποχρεώσεις (ΑΑΔΕ, 2017). Παράλληλα, την τελευταία περίοδο παρατηρείται αναστροφή της

πτωτικής τάσης των ληξιπρόθεσμων υποχρεώσεων της Γενικής Κυβέρνησης, παρά τη μείωση που καταγράφουν σε μηνιαία βάση σε σχέση με πέρυσι (βλ. Διάγραμμα 3.2). Σημειώνεται επίσης ότι τον Ιούλιο οι ληξιπρόθεσμες οφειλές αυξήθηκαν κατά 11% σε σχέση με τον Δεκέμβριο του 2016. Τα στοιχεία αυτά αποκαλύπτουν τις αποσταθεροποιητικές συνέπειες της εφαρμοζόμενης πολιτικής και το πρόβλημα ρευστότητας που αυτή προκαλεί τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο τομέα με παρενέργειες στον πραγματικό και στον τραπεζικό τομέα της οικονομίας.

Διάγραμμα 3.2: Ληξιπρόθεσμες υποχρεώσεις Γενικής Κυβέρνησης (Δεκέμβριος 2016-Ιούλιος 2017)

Πηγή: Υπουργείο Οικονομικών (Δελτίο Μηνιαίων Στοιχείων Γενικής Κυβέρνησης – Ιούλιος 2017, Δεκέμβριος 2016 και Ιούλιος 2016)

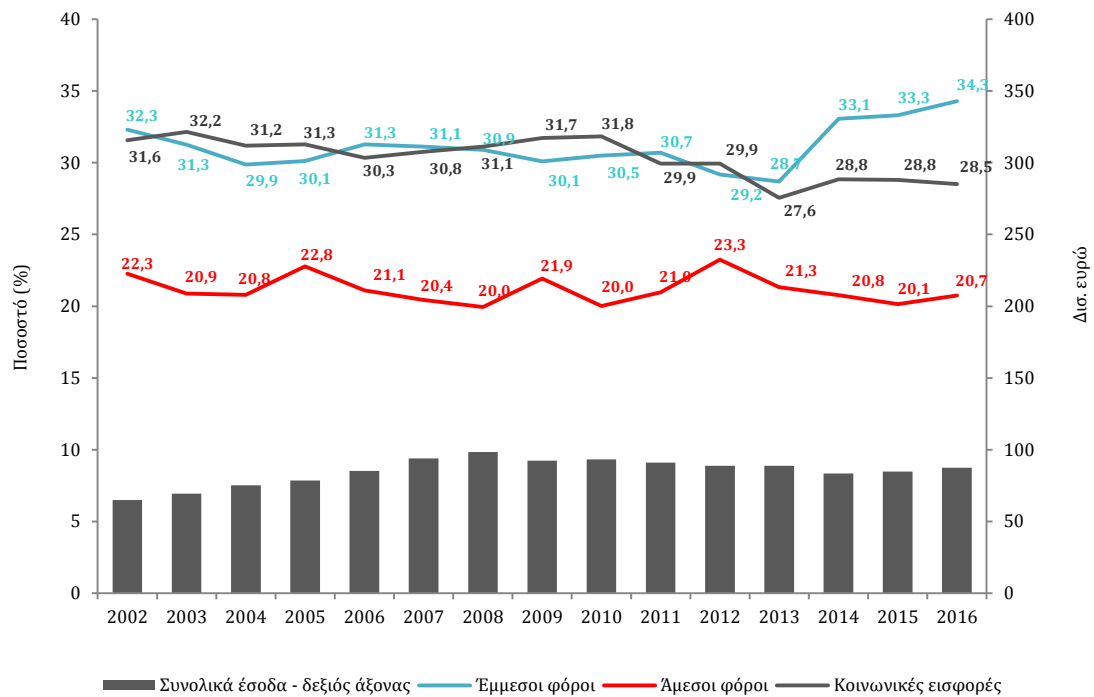
Ενδεικτικά των επιπτώσεων των προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής στη χρηματοπιστωτική δομή του δημόσιου τομέα είναι τα στοιχεία του Διαγράμματος 3.3, το οποίο αποτυπώνει την εξέλιξη των συνολικών εσόδων της Γενικής Κυβέρνησης την περίοδο 2002-2016. Παρατηρούμε ότι, παρά τη δραματική υπερφορολόγηση, η θετική πορεία των δημόσιων εσόδων το 2016 σε όρους ESA εξακολουθεί να υπολείπεται κατά 5 δισ. ευρώ του αντίστοιχου επιπέδου τους το 2009, αντανakλώντας τις συνέπειες της ύφεσης και της κρίσης απασχόλησης στις εισπράξεις της Γενικής Κυβέρνησης (βλ. ΙΝΕ ΓΣΕΕ, 2016α), μέγεθος που συνιστά κρίσιμο δείκτη για την αξιολόγηση της φερεγγυότητας και του πιστωτικού ρίσκου της οικονομίας.

Ανησυχητικό είναι επίσης ότι, ταυτόχρονα με την πτώση των εσόδων της Γενικής Κυβέρνησης την περίοδο εφαρμογής των Μνημονίων, η συμμετοχή των έμμεσων φόρων σε αυτά κλιμακώνεται και κυμαίνεται το 2016 στο 34,3% έναντι μόλις 28,1% στην Ευρωζώνη και 30,1% στην Ελλάδα το 2009. Επίσης, σύμφωνα με τα στοιχεία εκτέλεσης του κρατικού προϋπολογισμού, το οκτάμηνο Ιανουαρίου-Αυγούστου οι έμμεσοι φόροι αντιπροσώπευαν το 54,4% των καθαρών εσόδων του κράτους έναντι 50,7% το αντίστοιχο διάστημα πέρυσι. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στην Ελλάδα ο βασικός συντελεστής του ΦΠΑ είναι ο τέταρτος υψηλότερος μεταξύ των χωρών του ΟΟΣΑ, μολονότι η χώρα μας κατέχει τη 17η θέση αναφορικά με τις εισπράξεις ΦΠΑ ως ποσοστό του ΑΕΠ (OECD, 2017α).⁸

Η υψηλή εξάρτηση του δημοσιονομικού συστήματος από τους έμμεσους φόρους μαρτυρά το έλλειμμα προοδευτικότητας της ασκούμενης φορολογικής-δημοσιονομικής πολιτικής στη χώρα. Δημιουργεί επίσης σοβαρές μακροοικονομικές και χρηματοπιστωτικές εμπλοκές, συμπιέζοντας δυσανάλογα το διαθέσιμο εισόδημα των ασθενέστερων κοινωνικών στρωμάτων και την κατανάλωση. Η υπερφορολόγηση και η μείωση του αφορολόγητου ορίου υπό συνθήκες εύθραυστης στασιμότητας δεν είναι βιώσιμες επιλογές δημοσιονομικής σταθεροποίησης. Η ενίσχυση των εσόδων μέσω της απασχόλησης και της ανάπτυξης και η διεύρυνση της φορολογικής βάσης με ουσιαστική αντιμετώπιση της φοροδιαφυγής αποτελούν κρίσιμες παραμέτρους για τον απεγκλωβισμό του δημόσιου τομέα από το πρόβλημα φερεγγυότητάς του και για τη δημιουργία βιώσιμων πρωτογενών πλεονασμάτων.

⁸ Τα στοιχεία που αφορούν τον βασικό συντελεστή ΦΠΑ αναφέρονται στο 2017, ενώ εκείνα που αφορούν τις εισπράξεις ως ποσοστό του ΑΕΠ στο 2015.

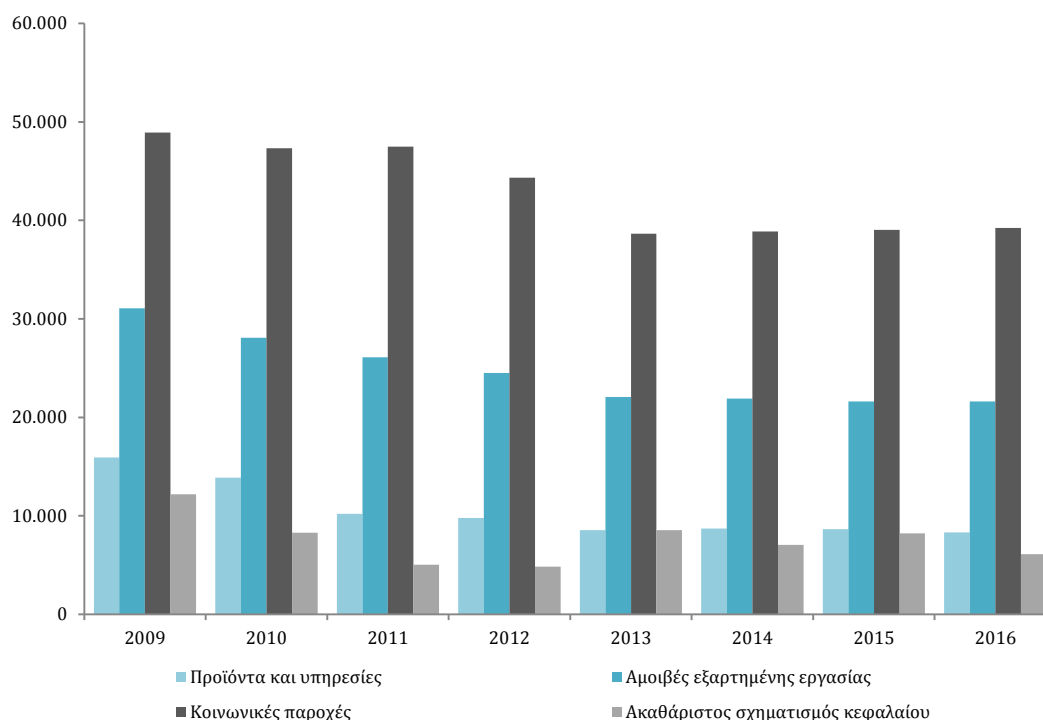
Διάγραμμα 3.3: Εξέλιξη εσόδων Γενικής Κυβέρνησης και συμμετοχή βασικών κατηγοριών τους (2002-2016)

Πηγή: AMECO (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Από την άλλη πλευρά, το α' τρίμηνο του 2017 οι πρωτογενείς δαπάνες της Γενικής Κυβέρνησης συρρικνώθηκαν κατά 4,9% έναντι του αντίστοιχου τριμήνου πέρυσι, με τις κοινωνικές παροχές να σημειώνουν πτώση 5,1% (ΕΛΣΤΑΤ, 2017) και τον ακαθάριστο σχηματισμό κεφαλαίου να σημειώνει αύξηση 2,2% (Eurostat). Επιπλέον, όπως δείχνουν τα στοιχεία εκτέλεσης του κρατικού προϋπολογισμού, το οκτάμηνο Ιανουαρίου-Αυγούστου οι δαπάνες κατέγραψαν, σε τροποποιημένη ταμειακή βάση, κάμψη 2.028 εκατ. ευρώ σε σχέση με το αντίστοιχο διάστημα πέρυσι και υστέρηση 1.702 εκατ. ευρώ έναντι του στόχου στο ΜΠΔΣ 2018-2021 (βλ. Διάγραμμα 3.1).

Διάγραμμα 3.4: Εξέλιξη ορισμένων βασικών κατηγοριών πρωτογενών δαπανών της Γενικής Κυβέρνησης (σε εκατ. ευρώ, 2009-2016)

Πηγή: Eurostat

Συνολικά, την περίοδο 2009-2016 οι πρωτογενείς δαπάνες της Γενικής Κυβέρνησης έχουν συρρικνωθεί σε όρους ESA κατά 30,9%, με τις δημόσιες επενδύσεις να καταγράφουν πτώση της τάξης του 49,8% και να κυμαίνονται το 2016 στα 6.114 εκατ. ευρώ έναντι 8.204 εκατ. ευρώ το 2015 (Διάγραμμα 3.4). Την ίδια περίοδο, παρά την οριακή τους αύξηση (0,5%) το 2016, οι κοινωνικές παροχές έχουν μειωθεί κατά 19,8%. Οι εξελίξεις έχουν διευρύνει την απόκλιση μεταξύ Ελλάδας και Ευρωζώνης σε όρους ανάπτυξης και βιοτικού επιπέδου. Είναι ενδεικτικό ότι το 2016 οι κατά κεφαλήν δαπάνες της Γενικής Κυβέρνησης σε τιμές του 2009 για κοινωνικές παροχές αντιστοιχούσαν μόλις στο 56,4% του μέσου όρου της Ευρωζώνης έναντι 70,2% το 2009, ενώ οι αντίστοιχες δαπάνες για ακαθάριστο σχηματισμό κεφαλαίου ανήλθαν στο 78,1% έναντι 108,4% το 2009.

Το ΜΠΔΣ 2018-2021 επεκτείνει χρονικά το καθεστώς λιτότητας, θέτοντας ετήσιους στόχους πρωτογενών πλεονασμάτων ύψους 3,5% του ΑΕΠ έως το 2021. Για την επίτευξή τους προβλέπει την υιοθέτηση νέων μέτρων λιτότητας

συνολικής σωρευτικής απόδοσης 4,9 δισ. ευρώ (ή 2,3% του ΑΕΠ), εκ των οποίων τα 2,9 δισ. ευρώ αφορούν παρεμβάσεις στις συντάξεις και στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης και τα υπόλοιπα 2 δισ. ευρώ τη μείωση του αφορολογήτου, πλήττοντας άμεσα το διαθέσιμο εισόδημα των πολιτών. Με τον περιορισμό της επίτευξης των δημοσιονομικών στόχων, το ΜΠΔΣ θέτει μια οροφή υπέρβασής τους μέσω εξισορροπητικών παρεμβάσεων που αθροιστικά ανέρχονται στα 7,6 δισ. ευρώ (ή 3,6% του ΑΕΠ) από τα οποία τα 5,6 δισ. ευρώ αφορούν την πλευρά των εσόδων. Η εφαρμογή του συνόλου των παρεμβάσεων προϋποθέτει την τριετία 2019-2021 πρωτογενή πλεονάσματα ύψους 4% του ΑΕΠ, σε όρους προγράμματος, δηλαδή υψηλότερα κατά 0,5% από τους ετήσιους στόχους που απαιτούν οι δανειστές (βλ. Πίνακα 3.2).

Οι στόχοι του ΜΠΔΣ είναι παραπάνω από φιλόδοξοι· στηρίζονται σε ένα εξαιρετικά αισιόδοξο μακροοικονομικό σενάριο, δεν λαμβάνουν υπόψη το επιβαρυνόμενο χρηματοπιστωτικό κλίμα στην οικονομία, τους περιορισμούς ρευστότητας, τις επιπτώσεις των νέων μέτρων λιτότητας και της αποεπένδυσης και την αβέβαιη προοπτική της καταναλωτικής δαπάνης που εμποδίζουν την αναπτυξιακή δυναμική της οικονομίας.

Πίνακας 3.2: Παρεμβάσεις και δημοσιονομικές προβλέψεις ΜΠΔΣ 2018-2021
(σε εκατ. ευρώ και ποσοστό [%] του ΑΕΠ)

	2018	2019	2020	2021
A. Παρεμβάσεις				
1. Συνταξιοδοτικές παρεμβάσεις	0	2.493	2.583	2.723
2. Εισφορές κοινωνικής ασφάλισης και επιδόματα	59	138	140	143
3. Μείωση αφορολογήτου	0	0	1.920	2.058
Σύνολο παρεμβάσεων (1+2+3)	59	2.632	4.644	4.924
Ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ	0,0	1,3	2,3	2,3
B. Εξισορροπητικές παρεμβάσεις				
1. Κοινωνική προστασία	0	-1.850	-1.200	-1.170
2. Επενδύσεις	0	-300	-300	-300
3. Απασχόληση	0	-260	-260	-260
4. Υγεία	0	-240	-240	-240
5. Έσοδα	0	0	-3.415	-5.589
Σύνολο εξισορροπητικών παρεμβάσεων (1+2+3+4)	0	-2.650	-5.415	-7.559
Ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ	0,0	1,4	2,7	3,6
Γ. Ισοζύγιο Γενικής Κυβέρνησης				
1. Πρωτογενές ισοζύγιο (κατά ESA)	7.420	8.197	8.452	8.724
Ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ	4,0	4,2	4,2	4,1
2. Πρωτογενές ισοζύγιο (κατά ΣΧΔ)	6.625	7.817	8.154	8.518
Ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ	3,5	4,0	4,0	4,0
3. Συνολικό ισοζύγιο (κατά ESA)	974	1.728	1.804	1.900
Ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ	0,5	0,9	0,9	0,9

Πηγή: Υπουργείο Οικονομικών (2017)

Σημείωση: Τα ποσά των παρεμβάσεων είναι υπολογισμένα σε σωρευτική βάση.

Το πλαίσιο δημοσιονομικής διαχείρισης του ΜΠΔΣ δεν δημιουργεί, από μόνο του, ισχυρές αναπτυξιακές προοπτικές. Στην πλευρά των δαπανών προβλέπει για την πενταετία 2017-2021 ισχνή μέση ετήσια ενίσχυση των πρωτογενών δαπανών κατά 1,1%, με αύξηση της ενδιάμεσης κατανάλωσης (+3,1%), των μισθών (+1,9%) και των επενδύσεων (+4,7%) και περιστολή των κοινωνικών παροχών (-0,8%), κυρίως των συντάξεων (-1,5%). Από την άλλη μεριά, τα έσοδα της Γενικής Κυβέρνησης προβλέπεται ότι θα ενισχυθούν σε ετήσια βάση κατά 1,2%, τροφοδοτούμενα κυρίως από την αύξηση των άμεσων φόρων (+4,5%), των κεφαλαιακών μεταβιβάσεων (+2,2%), των έμμεσων φόρων (+2,1%) και των ασφαλιστικών εισφορών (+1,9%).

Η επίτευξη πρωτογενών πλεονασμάτων ύψους 3,5% του ΑΕΠ μέσω μέτρων λιτότητας θα συμπιέσουν τις ροές εισοδήματος και ρευστότητας στην οικονομία σε συνθήκες μάλιστα πολύ υψηλής ανεργίας, πιστωτικής στενότητας και απομόχλευσης. Επομένως η επιτυχία της εφαρμογής του ΜΠΔΣ θα εξαρτηθεί από την επίδραση που θα έχουν στην απασχόληση και στο διαθέσιμο εισόδημα η πραγματοποίηση ξένων επενδύσεων, η ενεργοποίηση επενδυτικών προγραμμάτων της ΕΕ⁹ και ενδεχομένως η –ωστόσο σχεδόν απίθανη– εφαρμογή των αντίμετρων, ώστε να αντισταθμιστεί το υφεσιακό αποτέλεσμα των προγραμματισμένων μέτρων λιτότητας.

Οι συνέπειες του ασκούμενου μείγματος δημοσιονομικής προσαρμογής αποτυπώνεται και στην εξέλιξη του δημόσιου χρέους (Διάγραμμα 3.5). Σύμφωνα με την τελευταία κοινοποίηση της ΕΛΣΤΑΤ,¹⁰ το α' τρίμηνο του 2017 το δημόσιο χρέος ανήλθε στα 310,6 δισ. ευρώ, 1,5 δισ. ευρώ υψηλότερα του αντίστοιχου τριμήνου πέρυσι, ενώ στο τέλος του 2016 διαμορφώθηκε στα 314,9 δισ. ευρώ. Η εξέλιξη αυτή, σε συνδυασμό με την οριακή μεταβολή (0,1%) που παρουσίασε το ονομαστικό ΑΕΠ πέρυσι, οδήγησε τον λόγο δημόσιο χρέος προς ΑΕΠ στο 179%, 1,6 ποσοστιαίες μονάδες υψηλότερα σε σχέση με το 2015. Τονίζεται ότι μέχρι σήμερα η χώρα μας έχει αντλήσει στο πλαίσιο των τριών προγραμμάτων στήριξης συνολικά κεφάλαια ύψους 265,9 δισ. ευρώ, εκ των οποίων τα 39,4 δισ.

⁹ Την περίοδο 2017-2020, τα επενδυτικά κεφάλαια από τα ταμεία της ΕΕ και λοιπούς ευρωπαϊκούς θεσμούς προσδοκείται ότι θα ανέλθουν στο 4% του ΑΕΠ ετησίως (βλ. IMF, 2017).

¹⁰ Βλ. ΕΛΣΤΑΤ (2017).

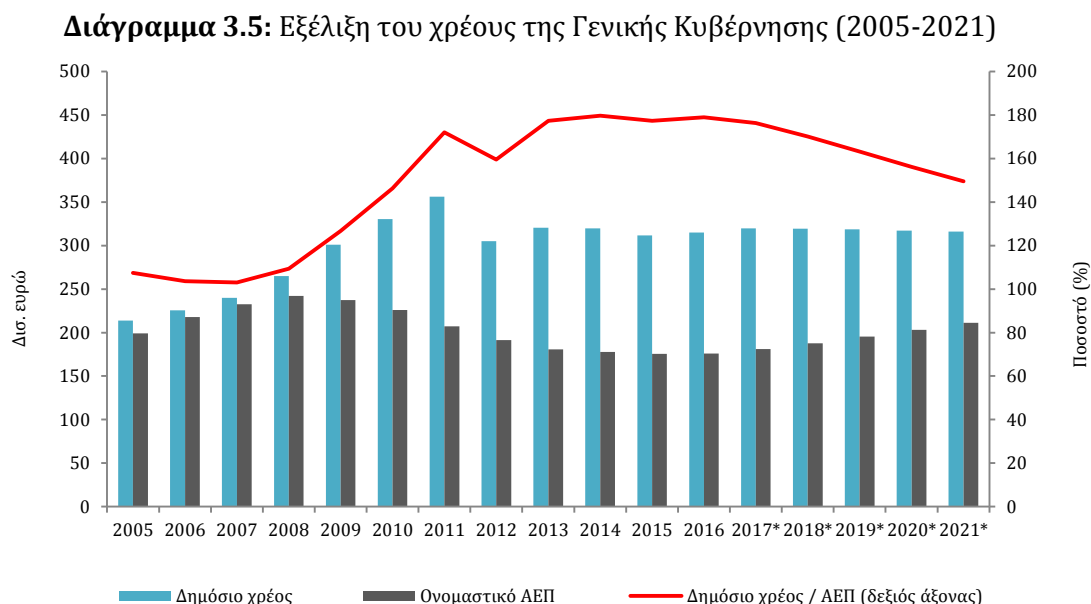
ευρώ αφορούν το τρέχον πρόγραμμα (Πίνακας 3.3). Στο τέλος του α' τριμήνου του 2017, το 79,8% του δημόσιου χρέους αντιστοιχούσε σε δάνεια, ενώ το 18,2% σε χρεόγραφα και το 1,9% σε νόμισμα και καταθέσεις (ΕΛΣΤΑΤ, 2017).

Πίνακας 3.3: Χρηματοδότηση της Ελλάδας στο πλαίσιο των προγραμμάτων στήριξης

Πρόγραμμα χρηματοδότησης	Πηγές χρηματοδότησης	Ποσά σε δις. ευρώ		
1ο Πρόγραμμα	Ευρωπαϊκή συμμετοχή - GFL	52,9	Σύνολο	73,0
	ΔΝΤ	20,1		
2ο Πρόγραμμα	Ευρωπαϊκή συμμετοχή - EFSF	141,8	Σύνολο	153,5
	ΔΝΤ	11,7		
3ο Πρόγραμμα	Ευρωπαϊκή συμμετοχή - ESM	39,4	Σύνολο	39,4

Πηγή: ESM, <https://www.esm.europa.eu/assistance/greece#explainer> (ημερομηνία πρόσβασης: 13.9.2017)

Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 3.5, σύμφωνα με το ΜΠΔΣ, το ποσοστό του δημόσιου χρέους εκτιμάται ότι θα σημειώσει φέτος πτώση 2,6 ποσοστιαίων μονάδων, τάση που αναμένεται να συνεχιστεί και τα επόμενα έτη βάσει των αισιόδοξων σεναρίων για τον μέσο ετήσιο ρυθμό μεγέθυνσης της οικονομίας και το ύψος των πρωτογενών πλεονασμάτων την περίοδο 2017-2021.

Πηγή: AMECO, Υπουργείο Οικονομικών (2017)

Σημείωση: Εκτίμηση για το 2017 και προβλέψεις για την περίοδο 2018-2021, όπως αποτυπώνονται στο ΜΠΔΣ 2018-2021.

Η προβλεπόμενη αποκλιμάκωση του ποσοστού του δημόσιου χρέους δεν συνεπάγεται ανάκτηση της δημοσιονομικής βιωσιμότητας, καθώς δεν συνεπάγεται την κάλυψη των μελλοντικών δανειακών υποχρεώσεων της χώρας και την ενίσχυση της πιστοληπτικής ικανότητας του ελληνικού Δημοσίου. Κατά την άποψή μας, το ίδιο ισχύει και με το κριτήριο βιωσιμότητας του χρέους βάσει της διατήρησης των μεσοπρόθεσμων ακαθάριστων δανειακών αναγκών της χώρας κάτω του 15% του ΑΕΠ, όπως προβλέπει η συμφωνία του Eurogroup.¹¹ Το κριτήριο αυτό αξιολογεί τη βιωσιμότητα του χρέους ως πρόβλημα ρευστότητας και όχι ως πρόβλημα φερεγγυότητας. Θα μπορούσε να είναι χρήσιμο ως ένα όριο μόχλευσης του δημόσιου χρέους στις αγορές. Δεν είναι όμως αξιόπιστο κριτήριο ανάκτησης της φερεγγυότητας της οικονομίας, η οποία εξαρτάται από τη δυναμική των μεγεθών που καθορίζουν τις ακαθάριστες δανειακές ανάγκες. Δηλαδή, μπορεί η Ελλάδα να κινείται κάτω από το όριο του 15% του ΑΕΠ ως προς τις ανάγκες νέου δανεισμού της και να μην μπορεί να αναχρηματοδοτήσει τις υποχρεώσεις της λόγω περιορισμών φερεγγυότητας.¹²

Έχουμε επισημάνει σε αναλύσεις μας (INE ΓΣΕΕ, 2015) ότι η βιωσιμότητα του χρέους εξαρτάται από τη βιώσιμη και διατηρήσιμη εξυπηρέτησή του, η οποία προσδιορίζεται από την επίτευξη πρωτογενών πλεονασμάτων τουλάχιστον ίσων με τις ετήσιες πληρωμές τόκων σε καθεστώς αύξησης της απασχόλησης και του ΑΕΠ. Βιώσιμα πλεονάσματα δεν είναι τα πλεονάσματα της λιτότητας, αλλά τα πλεονάσματα της απασχόλησης και της ανάπτυξης. Η συνθήκη αυτή εγγυάται δημοσιονομική αξιοπιστία, ομαλή αναχρηματοδότηση των δανειακών υποχρεώσεων του κράτους από τις αγορές και μείωση του δημόσιου χρέους διαχρονικά. Κριτήριο βιωσιμότητας, συνεπώς, αποτελεί η εξέλιξη της σχέσης των επιμέρους προσδιοριστικών παραμέτρων των ακαθάριστων δανειακών αναγκών, ο ρυθμός και η διατηρησιμότητα της μεγέθυνσης της οικονομίας και το κόστος νέου δανεισμού.

Το INE ΓΣΕΕ (2015, 2016α) έχει κατασκευάσει και έχει δημοσιεύσει έναν δείκτη φερεγγυότητας του δημόσιου τομέα ο οποίος αποτελεί, κατά την άποψή μας,

¹¹ Βλ. Eurogroup (2017).

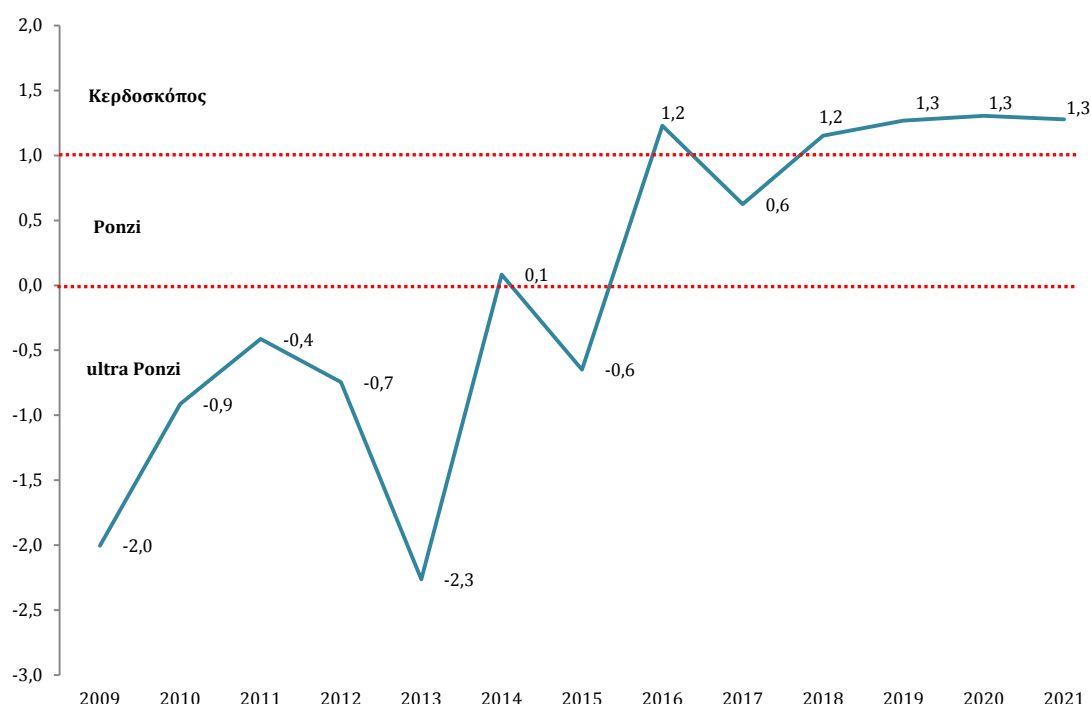
¹² Για μια κριτική ανάλυση του πλαισίου διαχείρισης του χρέους που αποφασίστηκε στο Eurogroup της 15ης Ιουνίου 2017 βλ. Αργεΐτης (2017).

μια ρεαλιστική εναλλακτική οπτική στην αξιολόγηση της κρίσης χρέους της χώρας και των προοπτικών ανάκτησης της φερεγγυότητας της οικονομίας και πρόσβασής της στις αγορές. Το Διάγραμμα 3.6 απεικονίζει την πορεία του δείκτη φερεγγυότητας της Ελλάδας την περίοδο 2009-2021, ενσωματώνοντας, ως υποθέσεις εργασίας, τις βασικές δημοσιονομικές προβλέψεις του ΜΠΔΣ.

Παρατηρούμε ότι το 2016, εξαιτίας της καταγραφής πλεονάσματος ύψους 1.288 εκατ. ευρώ στο ισοζύγιο της Γενικής Κυβέρνησης, η χρηματοπιστωτική θέση του Δημοσίου μετατοπίστηκε για πρώτη φορά την περίοδο της δημοσιονομικής προσαρμογής σε καθεστώς κερδοσκόπου, υποδηλώνοντας ικανότητα αποπληρωμής των τόκων και μέρους των χρεολυσίων. Το καθεστώς κερδοσκόπου θεωρείται χρηματοπιστωτικά φερέγγυο. Δηλαδή η μετάβαση του ελληνικού δημόσιου τομέα στο καθεστώς αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ως σημαντική εξέλιξη στην ανάκτηση της φερεγγυότητάς του, επομένως και ένδειξη μείωσης του πιστωτικού ρίσκου της χώρας και, κατά συνέπεια, δυνατότητα εξόδου της για δανεισμό στις αγορές.

Ωστόσο, η εκτίμησή μας είναι ότι η κατάσταση αυτή αποτυπώνει μια παροδική και μη βιώσιμη και διατηρήσιμη αναβάθμιση της δημοσιονομικής αξιοπιστίας της χώρας, λόγω της επίτευξης των πρωτογενών πλεονασμάτων μέσω της δημοσιονομικής λιτότητας. Η ίδια εκτίμηση αφορά και την περίοδο 2018-2021 βάσει των προβλέψεων αλλά και των αισιόδοξων μακροοικονομικών υποθέσεων του ΜΠΔΣ. Η διατηρήσιμη αναβάθμιση της φερεγγυότητας του Δημοσίου τα επόμενα χρόνια, που θα κρίνει και τον απεγκλωβισμό της από τα Μνημόνια και την επιτροπεία, θα εξαρτηθεί από τις μεσομακροπρόθεσμες προοπτικές της οικονομίας, την αναδιάρθρωση του χρέους και το κόστος των νέων δανειακών αναγκών.

Διάγραμμα 3.6: Δείκτης φερεγγυότητας ελληνικού δημόσιου τομέα (2009-2021)

Πηγή: AMECO, Υπουργείο Οικονομικών (2017)

Σημείωση: Εκτίμηση για το 2017 βάσει των στοιχείων της AMECO και προβλέψεις για την περίοδο 2018-2021, όπως αποτυπώνονται στο ΜΠΔΣ 2018-2021.

Η απόφαση του Eurogroup στις 15 Ιουνίου 2017, μολονότι περιόρισε τη βραχυχρόνια αβεβαιότητα, καλύπτοντας τις άμεσες χρηματοδοτικές ανάγκες του κράτους,¹³ δεν δημιουργεί ισχυρές προσδοκίες εξόδου από την κρίση χρέους. Η μείωση του μακροπρόθεσμου στόχου για πρωτογενή πλεονάσματα λίγο πάνω από το 2% του ΑΕΠ μετά το 2021, αν και μειώνει την ένταση της δημοσιονομικής λιτότητας που απαιτεί ο στόχος του 3,5%, αφαιρεί τη δυνατότητα διακριτικών επιλογών στην άσκηση δημοσιονομικής πολιτικής. Επιπλέον, ο στόχος του 2% χαρακτηρίζεται από έλλειψη μεσομακροπρόθεσμης βιωσιμότητας. Κατά την εκτίμησή μας, για να συμβάλει στην ανάκτηση της φερεγγυότητας της χώρας, προϋποθέτει μέτρα αναδιάρθρωσης του χρέους που θα διασφαλίζουν ετήσιες πληρωμές τόκων χαμηλότερες του 2% του ΑΕΠ.

¹³ Το συνολικό ποσό της δόσης, που ακολούθησε την ολοκλήρωση της δεύτερης αξιολόγησης, ανέρχεται στα 8,5 δισ. ευρώ. Από αυτά, τα 6,9 δισ. ευρώ προορίζονται για πληρωμές ομολόγων και τα υπόλοιπα 1,6 δισ. ευρώ θα χορηγηθούν σε δύο δόσεις (η πρώτη τον Ιούλιο και η δεύτερη μετά τον Σεπτέμβριο του 2017) για πληρωμές ληξιπρόθεσμων οφειλών της Γενικής Κυβέρνησης (ESM, 2017).

Οποιαδήποτε άλλη ρύθμιση η οποία οδηγεί σε υψηλότερες δαπάνες για τόκους –ακόμη και αν διατηρεί τις ακαθάριστες δανειακές ανάγκες κάτω από το όριο του 15% του ΑΕΠ– δεν είναι βιώσιμη, καθώς συνεπάγεται κεφαλαιοποίηση μέρους των τόκων και αύξηση των μελλοντικών χρηματοδοτικών αναγκών, συντηρώντας υψηλό το πιστωτικό ρίσκο της οικονομίας και τις πιέσεις λιτότητας.

Με βάση τα παραπάνω, η αβεβαιότητα για την τελική παραμετροποίηση των μεσοπρόθεσμων μέτρων διευθέτησης του χρέους, η μη ένταξη της Ελλάδας στο πρόγραμμα ποσοτικής χαλάρωσης της ΕΚΤ, το πρόβλημα φερεγγυότητας του τραπεζικού τομέα και η εύθραυστη δυναμική της μεγέθυνσης καθιστούν την έξοδο στις αγορές εγχείρημα υψηλού ρίσκου. Το υψηλό κόστος της πρόσφατης έκδοσης πενταετούς διάρκειας ομολόγου¹⁴ και οι εκτιμήσεις για επιτόκιο δανεισμού στο επίπεδο του 5%-6% αμέσως μετά τη λήξη του προγράμματος (βλ. EC, 2017 και IMF, 2017) είναι ενδεικτικά στοιχεία της αβεβαιότητας που χαρακτηρίζει την προοπτική της ελληνικής οικονομίας στο άμεσο μέλλον. Μια αβεβαιότητα που φαίνεται να μην έχει γίνει αντιληπτή και κατανοητή από την κυβέρνηση και γενικότερα από το πολιτικό σύστημα. Επιπλέον, μεσομακροπρόθεσμα, η σταδιακή αναχρηματοδότηση των δανειακών υποχρεώσεων της χώρας από τις αγορές αναμένεται να επιδεινώσει τις προοπτικές φερεγγυότητας, δημιουργώντας μια νέα δομή χρέους με υψηλό κόστος εξυπηρέτησης, που θα υπόκειται στις κερδοσκοπικές πρακτικές των αγορών, διαταράσσοντας τη σχέση πρωτογενών πλεονασμάτων και τόκων.¹⁵

Γίνεται επομένως αντιληπτό ότι η έξοδος της χώρας από το καθεστώς στενής δημοσιονομικής επιτήρησης φαντάζει αμφίβολη. Το πλαίσιο διαχείρισης του χρέους και η πορεία της οικονομίας θα προσδιορίσουν τον χαρακτήρα και το περιεχόμενο της επιτροπείας της. Τρία είναι τα σενάρια για τη χώρα μας το προσεχές διάστημα, όταν δηλαδή θα ολοκληρωθεί το τρέχον τρίτο πρόγραμμα

¹⁴ Σημειώνεται ότι στη δημοπρασία της 25ης Ιουλίου 2017 το επιτόκιο διαμορφώθηκε στο 4,625%.

¹⁵ Ενδεικτικά, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή στο βασικό της σενάριο στο πλαίσιο της πρόσφατης ανάλυσης βιωσιμότητας του ελληνικού χρέους προσδιορίζει το μέσο επιτόκιο αναχρηματοδότησης για την περίοδο 2019-2060 στο 4,9%, ενώ για την περίοδο 2019-2025 στο 5,4% (EC, 2017).

οικονομικής προσαρμογής.¹⁶ Το πρώτο σενάριο είναι εκείνο της ολοκλήρωσης του τρίτου προγράμματος και της «καθαρής» και αυτοδύναμης επανόδου της χώρας στις ιδιωτικές αγορές για αναχρηματοδότηση των δανειακών της αναγκών. Η πιθανότητα αυτού του σεναρίου προσδιορίζεται από την προοπτική διατηρήσιμης και ισχυρής μεγέθυνσης μεσομακροπρόθεσμα, την επιτυχή και πλήρη υλοποίηση του συνόλου των εκκρεμοτήτων του τρέχοντος προγράμματος οικονομικής προσαρμογής και τη γενναία αναδιάρθρωση του χρέους, που θα αποκαταστήσει τις προοπτικές βιωσιμότητάς του. Πόσο όμως πιθανή είναι μια τέτοια γενναία αναδιάρθρωση του χρέους, η οποία σε μεγάλο βαθμό εξαρτάται από τις προθέσεις των δανειστών και κυρίως από τις πολιτικές εξελίξεις στη Γερμανία;

Επίσης, το σενάριο αυτό συνεπάγεται και υψηλότερο κόστος δανεισμού και συνεπώς υψηλότερο κόστος εξυπηρέτησης της νέας δομής χρέους που θα δημιουργηθεί. Η άποψή μας είναι ότι η ρητορική του «τέλους των Μνημονίων και της Επιτροπείας» που συνοδεύει το σενάριο της «καθαρής εξόδου στις αγορές» δεν έχει θεμέλια πραγματισμού. Το σενάριο αυτό απαιτεί την προσαρμογή της οικονομικής πολιτικής της χώρας στην πειθαρχία των αγορών. Μπορεί δηλαδή να μην υπάρχει Μνημόνιο με τη μορφή που το γνωρίσαμε τα τελευταία χρόνια, αλλά το μείγμα της δημοσιονομικής, της μακροοικονομικής και της διαρθρωτικής πολιτικής των Μνημονίων θα παραμείνει αμετάβλητο. Τέλος, όσον αφορά την επιτροπεία της χώρας, το σενάριο αυτό δημιουργεί για τις επόμενες δεκαετίες ένα μείγμα επιτροπείας από τις αγορές και, όπως θα σημειώσουμε παρακάτω, από τους ευρωπαϊκούς θεσμούς.

Το δεύτερο σενάριο είναι εκείνο της υπαγωγής της Ελλάδας σε πρόγραμμα προληπτικής γραμμής πίστωσης από τον European Stability Mechanism (ESM), με ή χωρίς ενισχυμένους όρους. Η προοπτική αυτή να μεν διασφαλίζει χρηματοδοτικά τη χώρα, συντηρεί όμως –ανάλογα και με τη μορφή που θα πάρει– το ενδεχόμενο δέσμευσής της στην υλοποίηση προγράμματος προσαρμογής. Δηλαδή το σενάριο αυτό συνεπάγεται ένα καθεστώς ιδιότυπης μνημονιακής επιτροπείας, καθώς η υπαγωγή σε προληπτική πιστωτική γραμμή

¹⁶ Βλ. επίσης ΓΠΚΒ (2017) για μια αντίστοιχη ανάλυση με διαφορετική ωστόσο προσέγγιση.

προϋποθέτει τη σύναψη Μνημονίου κατανόησης με τους ευρωπαϊκούς θεσμούς και τακτικές αποστολές αξιολόγησης της συμμόρφωσης της χώρας στους όρους του Μνημονίου (βλ. Πλαίσιο 1).

Πλαίσιο 1: «Γραμμή προληπτικής πιστωτικής στήριξης» από τον ESM

Η προληπτική γραμμή πίστωσης αποτελεί χρηματοδοτικό εργαλείο του ESM με σκοπό να λειτουργήσει ως δίκτυ ασφαλείας σε κράτη-μέλη, τα οποία, ενώ χρηματοοικονομικά και δημοσιονομικά εμφανίζουν υγιείς θέσεις, ενδέχεται στο μέλλον να αντιμετωπίσουν δυσκολία άντλησης ιδιωτικών κεφαλαίων. Το χρηματοδοτικό αυτό σχήμα λαμβάνει τη μορφή είτε «προληπτικού πιστωτικού ορίου με όρους» (PLLC) είτε «προληπτικού πιστωτικού ορίου με ενισχυμένους όρους» (ECCL). Η χρονική διάρκεια και των δύο σχημάτων είναι ένα έτος με δυνατότητα εξαμηνιαίας επέκτασης, μέχρι δύο φορές. Τα κεφάλαια αντλούνται μέσω δανείου ή μέσω αγοράς τίτλων στην πρωτογενή αγορά.¹⁷

Η μορφή που θα πάρει η προληπτική χρηματοδοτική διευκόλυνση επιλέγεται βάσει συγκεκριμένων κριτηρίων. Ειδικότερα, μια χώρα υπάγεται σε καθεστώς PLLC όταν: α) τηρεί τις δεσμεύσεις που απορρέουν από το Σύμφωνο Σταθερότητας και τη διαδικασία υπερβολικών μακροοικονομικών ανισορροπιών,¹⁸ β) ο τραπεζικός της τομέας δεν εμφανίζει προβλήματα φερεγγυότητας που να θέτουν σε κίνδυνο τη σταθερότητα του χρηματοπιστωτικού συστήματος της Ευρωζώνης, γ) εμφανίζει βιώσιμο εξωτερικό ισοζύγιο, δ) έχει ιστορικό πρόσβασης στις ιδιωτικές αγορές χρήματος με ικανοποιητικούς όρους και ε) το δημόσιο χρέος είναι βιώσιμο. Στην περίπτωση που το ενδιαφερόμενο κράτος δεν πληροί το σύνολο ή μέρος των παραπάνω κριτηρίων τότε υπάγεται στο πιο αυστηρό καθεστώς εποπτείας ECCL.¹⁹

Η ενεργοποίηση της προληπτικής χρηματοδοτικής στήριξης γίνεται κατόπιν αιτήματος της ενδιαφερόμενης χώρας στον ESM και σύνταξης έκθεσης από την Επιτροπή, με τη συνδρομή της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (ΕΚΤ), όπου καθορίζεται εάν πληρούνται τα κριτήρια ένταξης στο PLLC ή όχι, οι χρηματοοικονομικοί κίνδυνοι για την Ευρωζώνη και τα κράτη-μέλη της, καθώς και οι άμεσες και οι μελλοντικές χρηματοδοτικές της ανάγκες.²⁰ Η ένταξη και στα δύο καθεστώτα προϋποθέτει την

¹⁷ Βλ. EMS “Guideline on precautionary financial assistance”, άρθρο 1 και άρθρο 2(1).

¹⁸ Ή έστω όταν συμμορφώνεται με τις συστάσεις του Συμβουλίου για τη διόρθωση τυχόν ανισορροπιών.

¹⁹ Βλ. EMS “Guideline on precautionary financial assistance”, άρθρο 2(2) και 2(4).

²⁰ Βλ. EMS “Guideline on precautionary financial assistance”, άρθρο 3(1) και 3(2).

υπογραφή ενός Μνημονίου Κατανόησης, όπου προσδιορίζονται οι όροι υπαγωγής²¹ στην προληπτική χρηματοδοτική βοήθεια.²² Επίσης, η ένταξη σε πρόγραμμα ECCL συνεπάγεται την υπαγωγή σε καθεστώς αυξημένης εποπτείας (enhanced surveillance procedure), ενώ το ίδιο συμβαίνει στην περίπτωση χρήσης κεφαλαίων από μια χώρα σε πρόγραμμα PLLC.²³ Το καθεστώς αυτό περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, τακτικές αποστολές της Επιτροπής, της ΕΚΤ, της Ευρωπαϊκής Εποπτικής Αρχής και, εάν απαιτείται, του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ) για την αξιολόγηση της πορείας υλοποίησης των μέτρων που προβλέπει το Μνημόνιο.²⁴ Μη συμμόρφωση με τους όρους του Μνημονίου οδηγεί σε αναστολή της γραμμής πιστωτικής διευκόλυνσης. Σε αυτή την περίπτωση η χώρα αναμένεται να υπαχθεί σε συμβατικό χρηματοδοτικό σχήμα με εφαρμογή πλήρους προγράμματος οικονομικής προσαρμογής.²⁵

Το τρίτο σενάριο είναι η μετάβαση της χώρας σε νέο Μνημόνιο. Η εξέλιξη αυτή καθιστά αυτομάτως το σύστημα δημοσιονομικής και μακροοικονομικής διαχείρισης της χώρας, όπως και τη χρηματοδότηση της οικονομίας, πλήρως εξαρτημένα από τους όρους των εταίρων-πιστωτών. Είναι αυτονόητο ότι πολιτικά και ιδεολογικά το σενάριο αυτό θα ήθελαν όλοι να το αποφύγουν, καθώς θα συνιστούσε ομολογία πολιτικής, οικονομικής και ιδεολογικής αποτυχίας της ασκούμενης οικονομικής πολιτικής.

Το τι θα συμβεί τελικά θα εξαρτηθεί σε μεγάλο βαθμό από τη δυναμική της οικονομικής μεγέθυνσης, την έκταση της παραμετροποίησης των μέτρων ελάφρυνσης του χρέους και τις θεσμικές διεργασίες σε επίπεδο Ευρωζώνης μετά τις γερμανικές εκλογές. Με βάση όμως την υπάρχουσα θεσμική πραγματικότητα, και ανεξάρτητα από το μελλοντικό χρηματοδοτικό σχήμα της οικονομίας, το σίγουρο είναι ότι η Ελλάδα θα παραμείνει θεσμικά εγκλωβισμένη σε ένα καθεστώς επιτήρησης για μεγάλο ακόμη χρονικό διάστημα. Υπενθυμίζεται ότι σύμφωνα με τη «δέσμη 2 μέτρων», που αποτελεί συστατικό βραχίονα της νέας οικονομικής διακυβέρνησης της ΕΕ, η ολοκλήρωση ενός

²¹ Σημειώνεται ότι οι όροι του Μνημονίου εξαρτώνται από τη μορφή που θα πάρει το σχήμα προληπτικής πιστωτικής γραμμής, βλ. <https://www.esm.europa.eu/assistance/lending-toolkit>.

²² Βλ. EMS “Guideline on precautionary financial assistance”, άρθρο 3(4α).

²³ Βλ. <https://www.esm.europa.eu/assistance/lending-toolkit>.

²⁴ Βλ. EMS “Guideline on precautionary financial assistance”, άρθρο 5(2) και 5(3).

²⁵ Βλ. EMS “Guideline on precautionary financial assistance”, άρθρο 7(2).

προγράμματος προσαρμογής οδηγεί αυτόματα στην υπαγωγή σε καθεστώς «μετα-προγραμματικής εποπτείας» (post-programme surveillance), έως ότου αποπληρωθεί το 75% των κεφαλαίων της χρηματοδοτικής στήριξης.

4. Λιτότητα, κρίση φερεγγυότητας του ιδιωτικού τομέα και ενδογενής εμπλοκή της οικονομίας

Όπως έχει αναδειχθεί και σε προηγούμενες Εκθέσεις του ΙΝΕ ΓΣΕΕ²⁶, η δημοσιονομική προσαρμογή παράλληλα με την εφαρμογή της πολιτικής εσωτερικής υποτίμησης δημιουργούν έντονες αρνητικές πιέσεις στις ροές εισοδήματος και ρευστότητας του ιδιωτικού τομέα. Η ανάγκη επίτευξης δημοσιονομικού πλεονάσματος συνεπάγεται την αυξημένη απορρόφηση ρευστότητας του ιδιωτικού τομέα από τον δημόσιο τομέα για την εξυπηρέτηση του χρέους. Η λιτότητα είναι ο μηχανισμός ανακατανομής του εισοδήματος. Τα τελευταία χρόνια, η μείωση των εισοδημάτων και η αδυναμία εξυπηρέτησης των υποχρεώσεων του ιδιωτικού τομέα προς το τραπεζικό σύστημα λόγω λιτότητας επιβάρυνε σημαντικά το χρηματοπιστωτικό σύστημα της οικονομίας. Παράλληλα, η μείωση των εισοδημάτων περιόρισε τη δυνατότητα πολλών νοικοκυριών να ικανοποιούν και τις φορολογικές τους υποχρεώσεις. Ο συνδυασμός των δύο αυτών επιδράσεων αμφισβητεί τον βασικό πυρήνα της λογικής των προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής και την αποτελεσματικότητά τους.

Επιπλέον, η αδυναμία επίτευξης ισχυρού πλεονασματικού εμπορικού ισοζυγίου σε συνδυασμό με την πτώση της τραπεζικής πίστης, δύο παράγοντες που θα μπορούσαν να αντισταθμίσουν την εκροή ρευστότητας του ιδιωτικού τομέα προς το Δημόσιο, δημιουργούν ένα χρηματοοικονομικά εύθραυστο μακροοικονομικό περιβάλλον που περιορίζει τις δυνατότητες ανάκαμψης της εγχώριας ζήτησης. Το Διάγραμμα 4.1 απεικονίζει το ισοζύγιο πληρωμών, το δημοσιονομικό ισοζύγιο και το ισοζύγιο του ιδιωτικού τομέα ως ποσοστό του ΑΕΠ.²⁷ Παρατηρούμε ότι την περίοδο 2010-2012 η μεγάλη εκροή ρευστότητας προς το εξωτερικό είχε αρνητική επίδραση στη ρευστότητα του ιδιωτικού τομέα, δεδομένου του συνεχώς μειούμενου δημοσιονομικού ελλείμματος. Να σημειωθεί ότι το 2013 και το 2015 παρατηρείται μια μεγάλη εισροή ρευστότητας από τον δημόσιο προς τον ιδιωτικό τομέα λόγω της

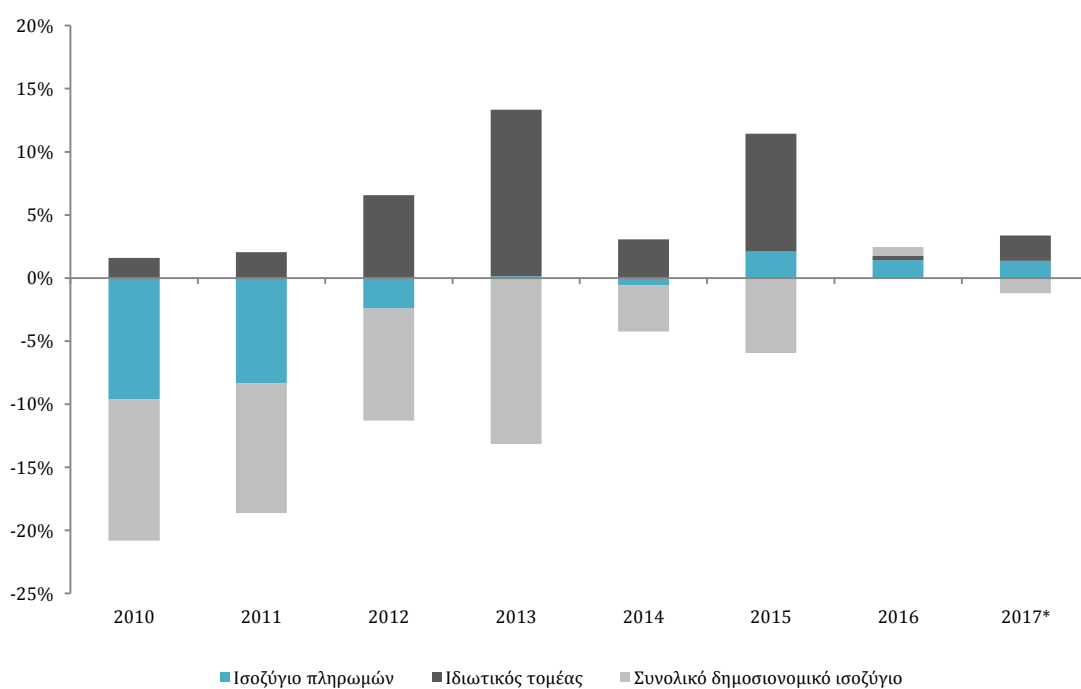
²⁶ Βλ. ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2016α) και ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2016β).

²⁷ Οι ροές ρευστότητας και η κατάσταση του ισοζυγίου του ιδιωτικού τομέα προσδιορίζονται από το ισοζύγιο των λοιπών τομέων.

ανακεφαλαιοποίησης των τραπεζών. Μετά το 2014 η αρνητική επίδραση της λιτότητας στη ρευστότητα του ιδιωτικού τομέα περιορίστηκε από τη βελτίωση του ισοζυγίου πληρωμών. Ωστόσο, η βελτίωση αυτή δεν είναι αρκετή για να βελτιώσει το ισοζύγιο του ιδιωτικού τομέα, καθώς το 2016 αυτό ήταν σε ετήσια βάση μόλις στο 0,3% του ΑΕΠ, ενώ το α' τρίμηνο του 2017 ήταν οριακά αρνητικό.²⁸

Ωστόσο, η επίτευξη πρωτογενών πλεονασμάτων ύψους 3,5% του ΑΕΠ για τα επόμενα πέντε έτη αναμένεται να επιδεινώσει ακόμα περισσότερο τις συνθήκες ρευστότητας του ιδιωτικού τομέα και την επεκτατική δυναμική του πραγματικού τομέα. Οι επιπτώσεις στην οικονομία και η επίδοσή της θα εξαρτηθούν από το εάν η χώρα θα μπορέσει να πετύχει πλεόνασμα στο εξωτερικό ισοζύγιό της.

Διάγραμμα 4.1: Δημοσιονομικό έλλειμμα, ισοζύγιο πληρωμών και ισοζύγιο ιδιωτικού τομέα ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ (Ελλάδα, 2010-2017)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

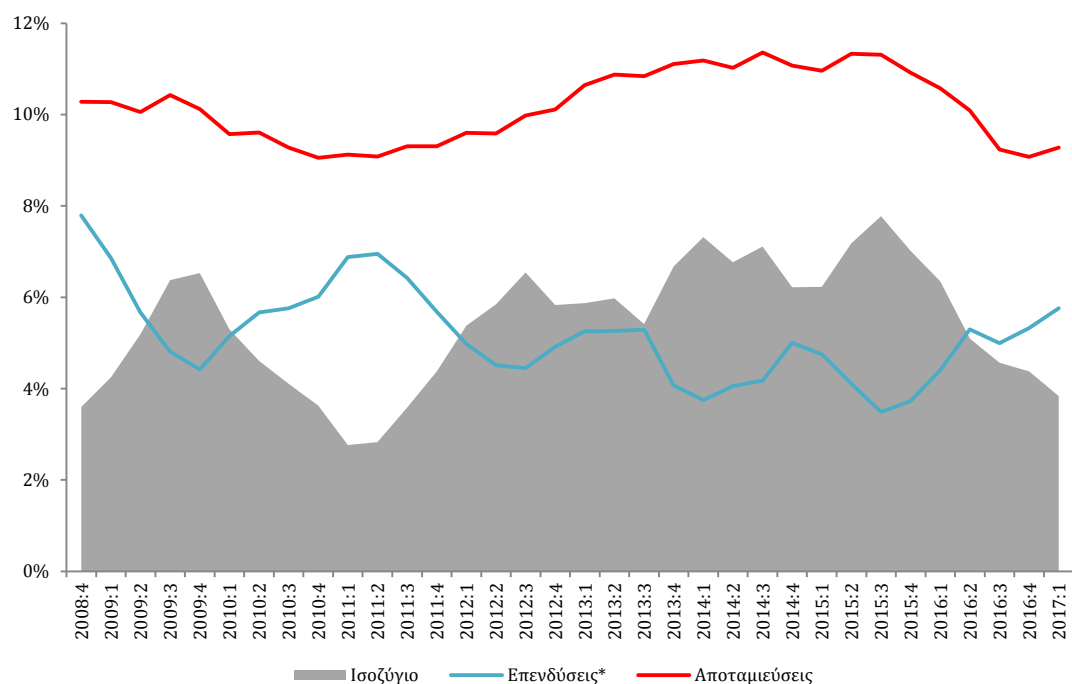
* Εκτίμηση AMECO

²⁸ Αν οι εκτιμήσεις της AMECO για το 2017 επιβεβαιωθούν, ότι δηλαδή το δημοσιονομικό ισοζύγιο αναμένεται να είναι ελλειμματικό, τότε θα αμβλυνθούν οι δημοσιονομικές πιέσεις στη ρευστότητα του ιδιωτικού τομέα.

Συγκεκριμένα, θα πρέπει είτε να υπάρξει επίτευξη ενός ισχυρού εμπορικού πλεονάσματος είτε μιας ανάλογου μεγέθους αύξησης των άμεσων ξένων επενδύσεων έτσι ώστε να αντισταθμιστεί η αρνητική επίδραση του πρωτογενούς πλεονάσματος στο ισοζύγιο των νοικοκυριών και των επιχειρήσεων. Όμως, όπως αναδείχθηκε στην Ενότητα 2, οι δυναμικές πίσω από το εμπορικό ισοζύγιο δεν επιτρέπουν αισιόδοξες προβλέψεις, ενώ ο όγκος των άμεσων ξένων επενδύσεων είναι χαμηλός σε σχέση με αυτόν που θα εδραίωνε ένα ισχυρό, πλεονασματικό ισοζύγιο πληρωμών. Επίσης, γίνεται αντιληπτή η ποιοτική διαφορά ανάμεσα σε ένα πλεόνασμα στο εμπορικό ισοζύγιο που οφείλεται στην αύξηση των εξαγωγών, το οποίο θα είναι μέσο επέκτασης της οικονομίας, και σε ένα πλεόνασμα που θα οφείλεται στη μείωση των εισαγωγών και θα αποτυπώνει τη συρρίκνωση της εγχώριας δαπάνης και του ΑΕΠ.

Αν το εξωτερικό ισοζύγιο δεν απορροφήσει το δημοσιονομικό πλεόνασμα ή μέρος αυτού, τότε η προσαρμογή της οικονομίας θα γίνει μέσω του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας, το ισοζύγιο του οποίου θα πρέπει να γίνει ελλειμματικό. Θα ήταν χρήσιμο στο σημείο αυτό να διαχωρίσουμε τον ιδιωτικό τομέα μεταξύ επιχειρήσεων και νοικοκυριών. Στο Διάγραμμα 4.2 παρουσιάζεται το ισοζύγιο που αντιστοιχεί στη διαφορά νέων αποταμιεύσεων και επενδύσεων ως ποσοστό του ΑΕΠ των μη χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων.

Διάγραμμα 4.2: Ισοζύγιο, επενδύσεις και αποταμιεύσεις των μη χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ (Ελλάδα, 2008:4-2017:1)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

* Μεταβαλλόμενοι μέσοι όροι τεσσάρων περιόδων. Στις επενδύσεις περιλαμβάνονται και οι μεταβολές των αποθεματικών.

Παρατηρούμε ότι σε όλη την υπό εξέταση περίοδο οι επιχειρήσεις έχουν διαρκώς πλεονασματικό ισοζύγιο λόγω της αναιμικής επενδυτικής δραστηριότητάς τους. Μετά το 2012, η διαφορά αποταμιεύσεων και επενδύσεων κυμάνθηκε γύρω στο 6%, με τις επενδύσεις να ακολουθούν μια κυκλικά πτωτική πορεία. Η σχετική ανάκαμψη που παρατηρείται τα τελευταία τρίμηνα: α) δεν είναι σταθερή (βλ. Ενότητα 2) και β) απέχει πολύ από το να καταστήσει το ισοζύγιο των επιχειρήσεων ελλειμματικό. Επίσης, πρέπει να σημειωθεί ότι μια κάμψη στις αποταμιεύσεις των επιχειρήσεων είναι πιθανό να επιδράσει αρνητικά στη βιωσιμότητα πολλών εξ αυτών, κυρίως των μικρών και των μεσαίων. Συνεπώς, για να υπάρξει μεταβολή στο ισοζύγιο του επιχειρηματικού τομέα, δηλαδή από πλεονασματικό να γίνει ελλειμματικό, θα πρέπει αυτό να συμβεί είτε μέσω μιας υφesiaκής διαδικασίας είτε μέσω της αύξησης του δανεισμού του.

Διάγραμμα 4.3: Νέα δάνεια μη χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων και νοικοκυριών σε εκατ. ευρώ (Ελλάδα, 2003-2016)

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

* Τα νέα δάνεια των μη χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων εμφανίζονται αυξημένα λόγω αλλαγής του λογιστικού προτύπου της Τράπεζας της Ελλάδος.

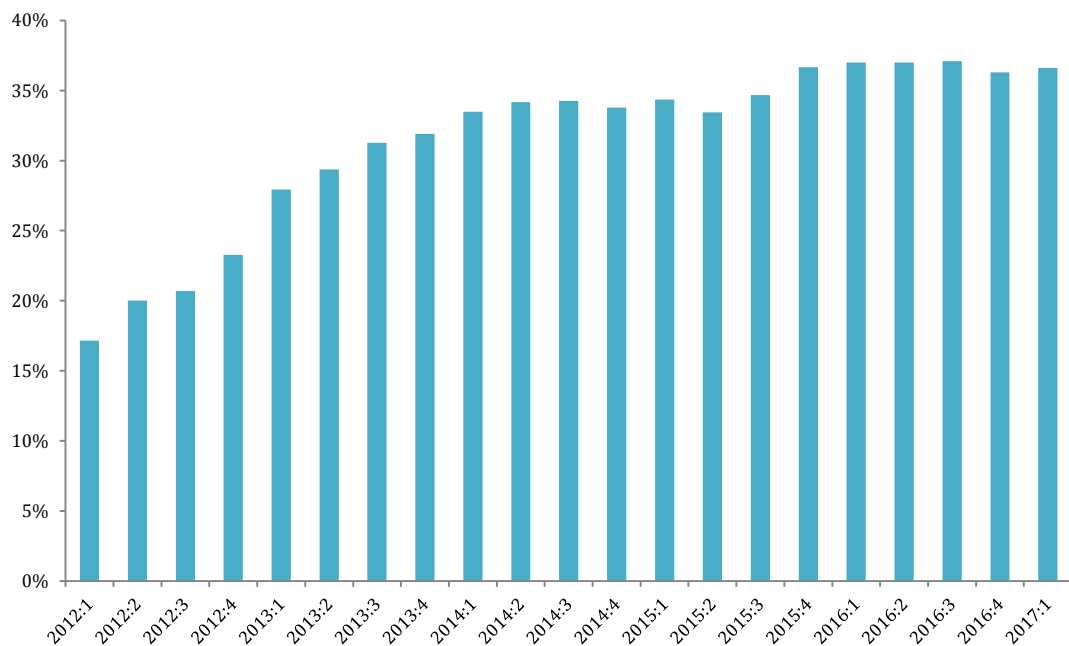
Όμως, στη σημερινή συγκυρία ο ιδιωτικός τομέας βρίσκεται σε φάση απομόχλευσης (βλ. Διάγραμμα 4.3). Η μείωση του χρέους του σε συνδυασμό με την πενιχρή παροχή πίστωσης από τον τραπεζικό τομέα ουσιαστικά έχουν οδηγήσει σε περαιτέρω συμπίεση της ρευστότητάς του.²⁹ Να σημειωθεί ότι το 2016 η τραπεζική πίστη προς τις επιχειρήσεις ήταν για πρώτη φορά θετική μετά το 2010 (39 εκατ. ευρώ), ενώ για τα νοικοκυριά παρέμεινε αρνητική (μείωση κατά 3,1 δισ. ευρώ). Επίσης, γίνεται εμφανές ότι οι ανακεφαλαιοποιήσεις του τραπεζικού συστήματος το 2013 και το 2015 δεν μεταφράστηκαν σε ομαλοποίηση των συνθηκών δανειοδότησης του ιδιωτικού τομέα, αλλά χρησιμοποιήθηκαν για το χτίσιμο της φερεγγυότητας των τραπεζών.

²⁹ Στον δημόσιο οικονομικό διάλογο, ο οποίος είναι βαθύτατα συντηρητικός, η δυνατότητα δανεισμού του ιδιωτικού τομέα συνδέεται με το ύψος των αποταμιεύσεων στις εγχώριες τράπεζες. Η συμβατική αυτή ιδέα, που απορρίπτεται από την προοδευτική οικονομική σκέψη ως ξεπερασμένη από τον τρόπο λειτουργίας των σημερινών καπιταλιστικών οικονομιών, απορρίπτεται πλέον και από τις επίσημες νομισματικές αρχές (βλ. McLeay et al., 2014· Deutsche Bundesbank, 2017 και European Central Bank: https://www.ecb.europa.eu/explainers/tell-me-more/html/what_is_money.en.html).

Παράλληλα, η έκθεση των επιχειρήσεων –όπως και των νοικοκυριών– σε υψηλότερο χρέος, σε συνδυασμό με την πτώση των εισοδηματικών ροών τους, μείωσε τη δυνατότητα αποπληρωμής του χρέους τους, με συνέπεια την υποβάθμιση της χρηματοοικονομικής τους φερεγγυότητας. Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 4.4, ο όγκος των μη εξυπηρετούμενων δανείων ως προς το σύνολο των δανείων κυμαίνεται κοντά στο 37%. Συγκεκριμένα, το γ' και το δ' τρίμηνο του 2016 το ποσοστό ήταν 37,1% και 36,3%, ενώ το α' τρίμηνο του 2017 ήταν 36,6%. Ενδεικτικό της κατάστασης είναι το γεγονός ότι οι διαγραφές δανείων ξεπέρασαν τα 3 δισ. ευρώ το α' εξάμηνο του τρέχοντος έτους.³⁰

Επομένως, η ασκούμενη οικονομική πολιτική δεν προκάλεσε μόνο τη συμπίεση των εισοδημάτων και τη φτωχοποίηση ενός τμήματος της κοινωνίας, αλλά και την κρίση φερεγγυότητας επιχειρήσεων και νοικοκυριών και κατ' επέκταση των τραπεζών. Με άλλα λόγια, τα Μνημόνια προκαλούν ταυτόχρονα κοινωνική κρίση και χρηματοπιστωτική αστάθεια.

Διάγραμμα 4.4: Μη εξυπηρετούμενα δάνεια ως ποσοστό (%) του συνολικού χρέους επιχειρήσεων και νοικοκυριών (Ελλάδα, 2012:1-2017:1)

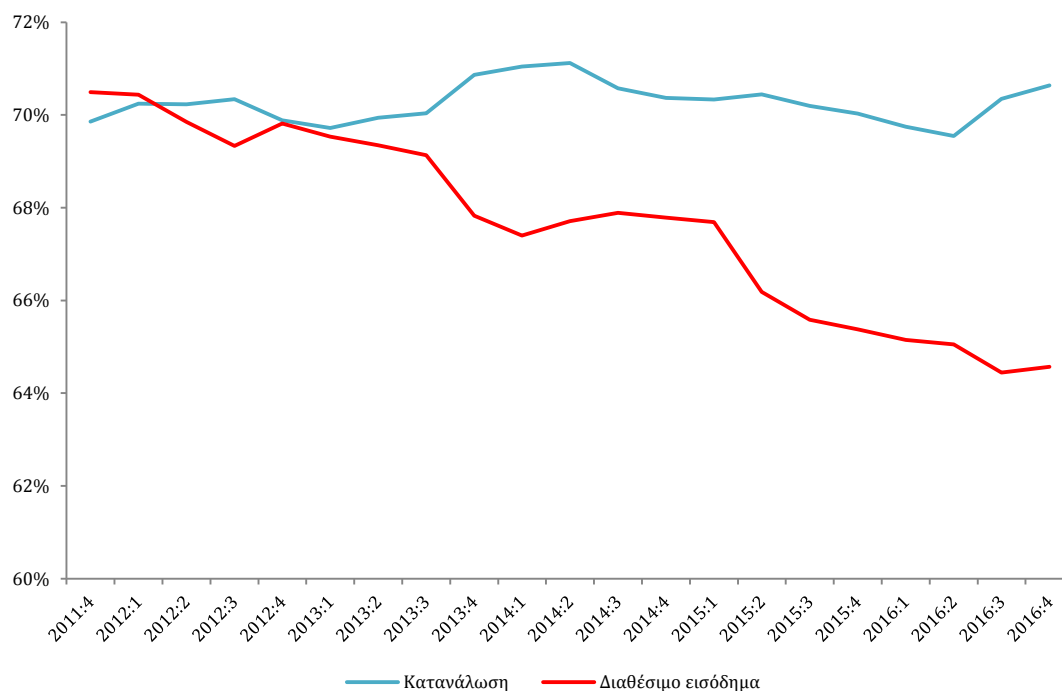
Πηγή: IMF (Financial Soundness Indicators)

³⁰ Βλ. ΤτΕ (2017β).

Όμως, εάν το ισοζύγιο του επιχειρηματικού τομέα δύσκολα θα γίνει ελλειμματικό στις τρέχουσες συνθήκες ρευστότητας της οικονομίας, τότε η προσαρμογή του ιδιωτικού τομέα πρέπει να γίνει μέσω του ισοζυγίου των νοικοκυριών. Στο Διάγραμμα 4.5, που δείχνει την κατανάλωση και το διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ, παρατηρούμε ότι ήδη από το 2012 η κατανάλωση υπερβαίνει το διαθέσιμο εισόδημα, με τη διαφορά να αυξάνεται συνεχώς. Ειδικότερα, το γ' τρίμηνο του 2016 η κατανάλωση, ως ποσοστό του ΑΕΠ, ήταν υψηλότερη κατά 3,2% σε σχέση με το αντίστοιχο τρίμηνο του 2015, ενώ το διαθέσιμο εισόδημα μειώθηκε κατά 2,4%. Το δ' τρίμηνο του 2016 η κατανάλωση αυξήθηκε κατά 1,1% σε σχέση με το 2015 και το διαθέσιμο εισόδημα κατά 0,5%. Όπως έχει αναφερθεί και στην Ετήσια Έκθεση του ΙΝΕ ΓΣΕΕ του 2017 (ΙΝΕ ΓΣΕΕ, 2017), οι λόγοι πίσω από αυτή την απόκλιση ποικίλλουν. Πρώτον, τα νοικοκυριά προσπαθούν να διατηρήσουν ένα αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης, πράγμα το οποίο λειτουργεί σταθεροποιητικά για το μακροοικονομικό σύστημα (βλ. Ενότητα 1). Δεύτερον, η φοροδιαφυγή και η αδήλωτη απασχόληση οδηγούν στην υποεκτίμηση του διαθέσιμου εισοδήματος. Τρίτον, η εφαρμογή περιορισμών στην κίνηση κεφαλαίου, που συνέβαλε στην εκτεταμένη χρήση πλαστικού χρήματος, οδήγησε εν μέρει στην καταγραφή μιας δαπάνης η οποία μέχρι πρότινος αποτελούσε τμήμα της γκρίζας οικονομίας.³¹

³¹ Το τελευταίο αυτό στοιχείο επιβεβαιώνεται και από τις μεταβολές στο μέγεθος της σκιάδους οικονομίας. Σύμφωνα με εκτιμήσεις των Schneider and Boockmann (2017), ο όγκος της σκιάδους οικονομίας ως ποσοστό του ΑΕΠ στην Ελλάδα ακολουθεί μια πτωτική πορεία μετά το 2010 (25,4% του ΑΕΠ) η οποία εντείνεται μετά την εφαρμογή των φραγμών στην κίνηση κεφαλαίου το 2015. Συγκεκριμένα, η σκιάδης οικονομία μειώθηκε κατά 1,8 ποσοστιαίες μονάδες σε όρους ΑΕΠ το διάστημα 2015-2017.

Διάγραμμα 4.5: Κατανάλωση και διαθέσιμο εισόδημα νοικοκυριών ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ (Ελλάδα, 2011:4-2016:4)

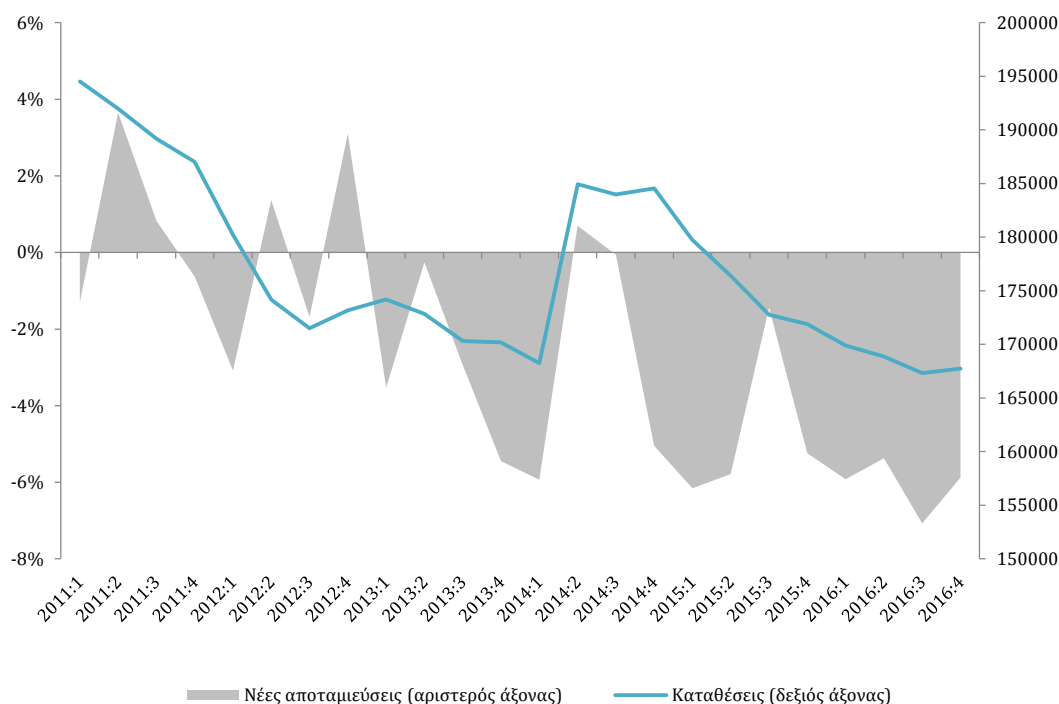
Πηγή: Eurostat (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Σημείωση: Μεταβαλλόμενοι μέσοι όροι τεσσάρων περιόδων

Σε αυτό το σημείο, κομβικής σημασίας είναι η εξέταση του τρόπου με τον οποίο χρηματοδοτείται η κατανάλωση και επομένως το ελλειμματικό ισοζύγιο των νοικοκυριών. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο δανεισμός των νοικοκυριών είναι αρνητικός στην υπό εξέταση περίοδο (βλ. Διάγραμμα 4.3). Επομένως, ο μόνος τρόπος χρηματοδότησης της κατανάλωσης των νοικοκυριών είναι η αποταμίευσή τους. Πράγματι, όπως αποτυπώνεται στο Διάγραμμα 4.6, οι καταθέσεις ακολουθούν την πορεία των νέων αποταμιεύσεων. Επί της ουσίας, τα νοικοκυριά μειώνουν τις καταθέσεις τους ούτως ώστε να μπορέσουν να διατηρήσουν την κατανάλωσή τους σε ένα αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης, με τη συνθήκη αυτή να επιδεινώνεται τα τρία πρώτα τρίμηνα του 2016 (αθροιστική μείωση 4,5 δισ. ευρώ), εμφανίζοντας βελτίωση μόλις το δ' τρίμηνο (αύξηση 422 εκατ. ευρώ).³²

³² Φυσικά, στα παραπάνω στοιχεία δεν συνυπολογίζονται οι καταθέσεις ιδιωτών σε παράκτιες εταιρείες, ο όγκος των οποίων εκτιμάται ότι αντιστοιχεί στο 36% του ΑΕΠ (Alstadsæter et al., 2017). Βάσει αυτού γίνεται προφανές ότι η υφιστάμενη κατάσταση δημιουργεί ισχυρές δυναμικές ανισότητας εισοδήματος και πλούτου.

Διάγραμμα 4.6: Νέες αποταμιεύσεις ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ και καταθέσεις σε εκατ. ευρώ των νοικοκυριών (Ελλάδα, 2011:1-2016:4)

Πηγή: Eurostat και Τράπεζα της Ελλάδος (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Συνοπτικά, η δημοσιονομική προσαρμογή σε συνδυασμό με τον αδύναμο παραγωγικό ιστό της οικονομίας, που περιορίζει τη δημιουργία εμπορικών πλεονασμάτων, οδηγούν σε μια συνεχή απώλεια ρευστότητας από τον ιδιωτικό τομέα. Η τάση αυτή ενδυναμώνεται από την κατάρρευση της τραπεζικής πίστης. Ως αποτέλεσμα, οι διαθέσιμοι χρηματοοικονομικοί πόροι του ιδιωτικού τομέα μειώνονται διαρκώς, έχοντας ως συνέπεια την αδυναμία τήρησης των υποχρεώσεων του προς το Δημόσιο και τις τράπεζες. Δοσμένων των διαρθρωτικών περιορισμών της εγχώριας οικονομίας, η εφαρμογή των προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής επί της ουσίας υποδαυλίζει τη χρηματοοικονομική σταθερότητα.

Η επίτευξη υψηλών δημοσιονομικών πλεονασμάτων συνεπάγεται έλλειμμα για τον ιδιωτικό τομέα, το οποίο με δεδομένες τις παρούσες συνθήκες επιβαρύνει τα νοικοκυριά. Η συμπίεση των εισοδημάτων σε συνδυασμό με τη διατήρηση της κατανάλωσης σε συγκριτικά υψηλά επίπεδα συνεπάγονται τη διαρκή μείωση της αποταμίευσής τους. Τα μέτρα λιτότητας της δεύτερης αξιολόγησης, δηλαδή

η μείωση των συντάξεων και του αφορολόγητου ορίου, δείχνουν ακριβώς την κατεύθυνση της προσαρμογής του ισοζυγίου των νοικοκυριών την οποία οι δανειστές και η κυβέρνηση αποφάσισαν για την επίτευξη των υψηλών πρωτογενών πλεονασμάτων τα αμέσως επόμενα χρόνια. Σε αυτό το πλαίσιο, το επίπεδο της κατανάλωσης δεν μπορεί να θεωρηθεί διατηρήσιμο μεσοπρόθεσμα, εκτός και αν υπάρξει αντιστάθμισμα της μείωσης του διαθέσιμου εισοδήματος που θα επιφέρουν τα αναμενόμενα μέτρα λιτότητας.

5. Η κατάσταση της αγοράς εργασίας

Η κατάσταση στην αγορά εργασίας το α' εξάμηνο του 2017 είναι βελτιωμένη σε σχέση με το προηγούμενο έτος. Η εξέλιξη αυτή, που αποτυπώνει μια σωρευτική μεταβολή στην αγορά εργασίας, μείωση των ανέργων κατά 263,5 χιλιάδες και αύξηση της απασχόλησης κατά 252,3 χιλιάδες την περίοδο 2014-2017, δείχνει την αργή μεν αλλά σταθερή έξοδο της οικονομίας από τη μεγάλη ύφεση της περιόδου 2010-2013. Εντούτοις, μια σειρά ποιοτικών δεικτών, όπως θα δείξουμε παρακάτω, δημιουργούν προβληματισμό για το βάθος, την έκταση και τη διατηρησιμότητα αυτής της κατάστασης.

Πρώτον, ο βαθμός απασχόλησης του εργατικού δυναμικού παραμένει ιδιαίτερα χαμηλός (52%). Δεύτερον, η κυριαρχία της μερικής και της εκ περιτροπής εργασίας στις νέες προσλήψεις εργαζομένων οδηγεί στην αντικατάσταση θέσεων εργασίας πλήρους απασχόλησης από επισφαλείς θέσεις εργασίας με αποτέλεσμα τη συμπίεση του διαθέσιμου εισοδήματος των εργαζομένων και την επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου τους. Στις προηγούμενες ενότητες αναδείξαμε επίσης τις αρνητικές συνέπειες αυτής της μείωσης του διαθέσιμου εισοδήματος στη χρηματοπιστωτική σταθερότητα και στην επεκτατική δυναμική της οικονομίας. Τρίτον, η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας οδηγεί σε καταστρατήγηση θεμελιακών δικαιωμάτων των εργαζομένων με αποτέλεσμα την αύξηση της εντατικοποίησης της εργασίας, αλλά και την όξυνση φαινομένων απλήρωτης και αδήλωτης εργασίας, καθώς και της εργοδοτικής αυθαιρεσίας. Συνεπώς, η αγορά εργασίας εμφανίζει σημάδια βελτίωσης, αλλά χωρίς τις ενδείξεις εκείνες που την καθιστούν ικανοποιητική. Επιπρόσθετα, δεν υπάρχει στην αγορά εργασίας η δυναμική που θα βελτίωνε τη διανομή του εισοδήματος, κατανέμοντας πιο δίκαια το κόστος της οικονομικής προσαρμογής.

Με βάση τα τελευταία στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ (Διάγραμμα 5.1), το επίσημο ποσοστό ανεργίας το β' τρίμηνο του 2017 ανήλθε σε 21,1%. Τα στοιχεία αυτά αντιστοιχούν σε 1.016.571 ανέργους και 3.791.408 απασχολούμενους, ενώ ο οικονομικά μη ενεργός πληθυσμός ανήλθε σε 4.373.400 άτομα. Οι απασχολούμενοι αυξήθηκαν κατά 88.800 άτομα σε σχέση με το αντίστοιχο τρίμηνο του 2016 (2,4%), ενώ οι άνεργοι μειώθηκαν κατά 95.500 (8,6%) και οι

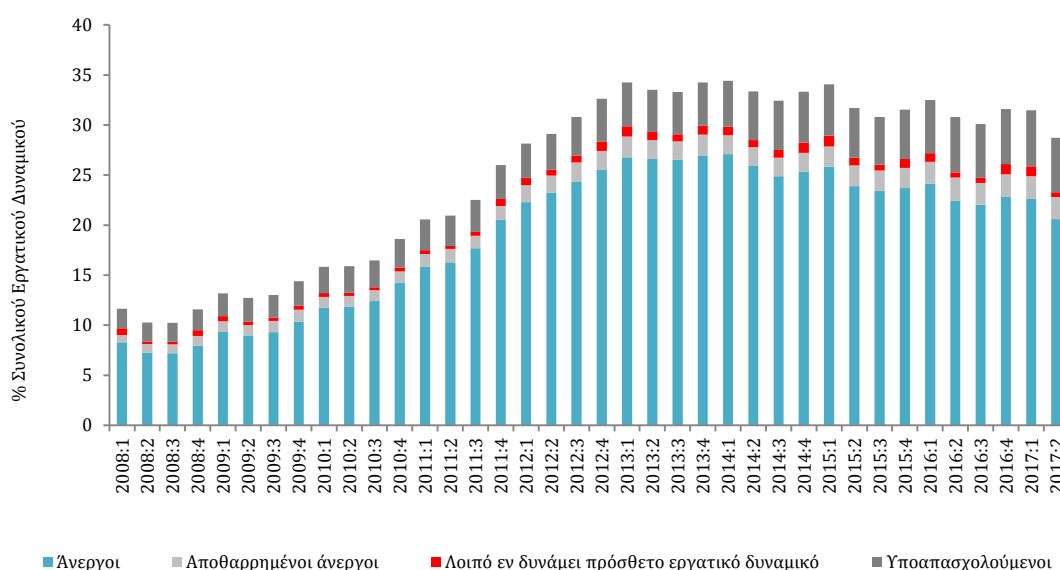
οικονομικά μη ενεργοί μειώθηκαν κατά 29.100 (0,7%) την αντίστοιχη περίοδο. Τα στοιχεία αυτά επιβεβαιώνουν την εκτίμηση του ΙΝΕ ΓΣΕΕ ότι ο μέσος ρυθμός μείωσης του ποσοστού ανεργίας εμφανίζει σταθεροποίηση περίπου στο 6% από έτος σε έτος. Αν υποθέσουμε ότι ο ρυθμός αυτός θα εξακολουθήσει και τα επόμενα χρόνια, το ποσοστό ανεργίας θα πέσει κάτω από 10% μόνο κατά τις αρχές της δεκαετίας του 2030.³³ Αυτό σημαίνει ότι ένα μεγάλο κομμάτι του εργατικού δυναμικού είναι πολύ πιθανό να βρεθεί χωρίς απασχόληση για το μεγαλύτερο μέρος του ενεργού εργασιακού του βίου, με σημαντικές αρνητικές συνέπειες στο ασφαλιστικό σύστημα και στις βασικές κοινωνικές δομές της χώρας.

Το ΙΝΕ ΓΣΕΕ υποστήριξε από την αρχή της κρίσης ότι η δραματική κατάσταση στην αγορά εργασίας καθιστά αναγκαίο να χρησιμοποιήσουμε εναλλακτικούς δείκτες μέτρησης της ανεργίας. Η ιδέα είναι ότι δεν πρέπει να χρησιμοποιούμε τους ίδιους δείκτες μέτρησης της ανεργίας που χρησιμοποιήθηκαν σε περιόδους στις οποίες υπήρχε άνθηση της οικονομικής δραστηριότητας και περιορισμένη ανάπτυξη των επισφαλών μορφών εργασίας. Είναι απαραίτητο να λάβουμε υπόψη τις σημαντικές διαρθρωτικές αλλαγές τόσο από την πλευρά του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων όσο και από την πλευρά σημαντικών μερίδων του εργατικού δυναμικού που διογκώθηκαν και εξακολουθούν να διογκώνονται στη διάρκεια της κρίσης και βρίσκονται στην ασαφή ζώνη μεταξύ απασχόλησης και ανεργίας. Η εκτίμησή μας είναι ότι κάτι τέτοιο θα βοηθούσε στην εξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων για τις επιπτώσεις της κρίσης απασχόλησης στη μακροοικονομική συμπεριφορά της οικονομίας, αλλά κυρίως για την κατανόηση των συνθηκών που βελτιώνουν ή υποβαθμίζουν το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων και των οικογενειών τους. Όλες οι κατηγορίες της διευρυμένης έννοιας της ανεργίας, ουσιαστικά του πραγματικού ποσοστού ανεργίας που μας ενδιαφέρει από την άποψη του βιοτικού επιπέδου της κοινωνίας, εμφανίζονται στο Διάγραμμα 5.1. Παρατηρούμε ότι το β' τρίμηνο του

³³ Βεβαίως, η εκτίμηση για τον ρυθμό μείωσης του ποσοστού ανεργίας μπορεί να μεταβληθεί σε θετική κατεύθυνση τα επόμενα χρόνια υπό την προϋπόθεση μετάβασης της οικονομίας σε διατηρήσιμη και σταθερά υψηλή μεγέθυνση και σημαντικής αύξησης των παραγωγικών επενδύσεων. Ωστόσο, η εκτίμηση αυτή μπορεί να μεταβληθεί και σε αρνητική κατεύθυνση ως αποτέλεσμα κυρίως των επιπτώσεων της ψηφιοποίησης στην αγορά εργασίας.

2017 το ποσοστό της πραγματικής ανεργίας ήταν στο 28,7% (30,8% το αντίστοιχο τρίμηνο του 2016). Το ποσοστό αυτό συνεκτιμά στο σύνολο των ανέργων τις κατηγορίες των αποθαρρημένων ανέργων, του λοιπού πρόσθετου εργατικού δυναμικού³⁴ και τους υποαπασχολούμενους.³⁵ Τα στοιχεία δείχνουν τα πολύ υψηλά ποσοστά της υποαπασχόλησης, η οποία κατά τη διάρκεια της κρίσης έχει σχεδόν τριπλασιαστεί (από 99 χιλιάδες εργαζομένους το 2008 σε 267 χιλιάδες το 2017), και των απογοητευμένων ανέργων, που επίσης υπερτριπλασιάζεται (από 37 χιλιάδες σε 109 χιλιάδες) την αντίστοιχη περίοδο.

Διάγραμμα 5.1: Εναλλακτικοί δείκτες ανεργίας στην Ελλάδα

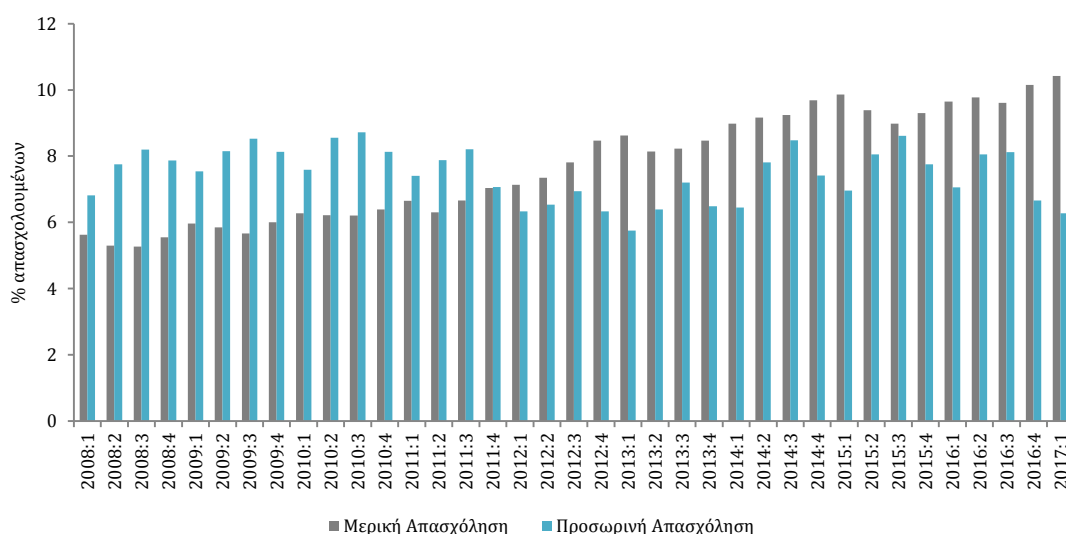
Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (εκτιμήσεις INE ΓΣΕΕ)

Ειδικότερα η μερική απασχόληση την περίοδο από το β' τρίμηνο του 2010 έως το β' τρίμηνο του 2017 (βλ. Διάγραμμα 5.2) αυξάνεται από 287,9 χιλιάδες σε 374,3 χιλιάδες. Το 67% των εργαζομένων μερικής απασχόλησης εργάζεται με αυτό το καθεστώς καθώς δεν μπορεί να βρει πλήρη απασχόληση.

³⁴ Περιλαμβάνει τις κατηγορίες «Διαθέσιμος, αλλά δεν αναζητά» και «Αναζητά, αλλά όχι διαθέσιμος».

³⁵ Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφέρουμε και τη συσχέτιση του επίσημου ποσοστού ανεργίας με τη μετανάστευση τμήματος του εργατικού δυναμικού σε χώρες του εξωτερικού. Το επίσημο ποσοστό ανεργίας θα ήταν αναμφισβήτητα υψηλότερο εάν το μέγεθος της μετανάστευσης ήταν μικρότερο.

Διάγραμμα 5.2: Ποσοστά μερικής και προσωρινής απασχόλησης

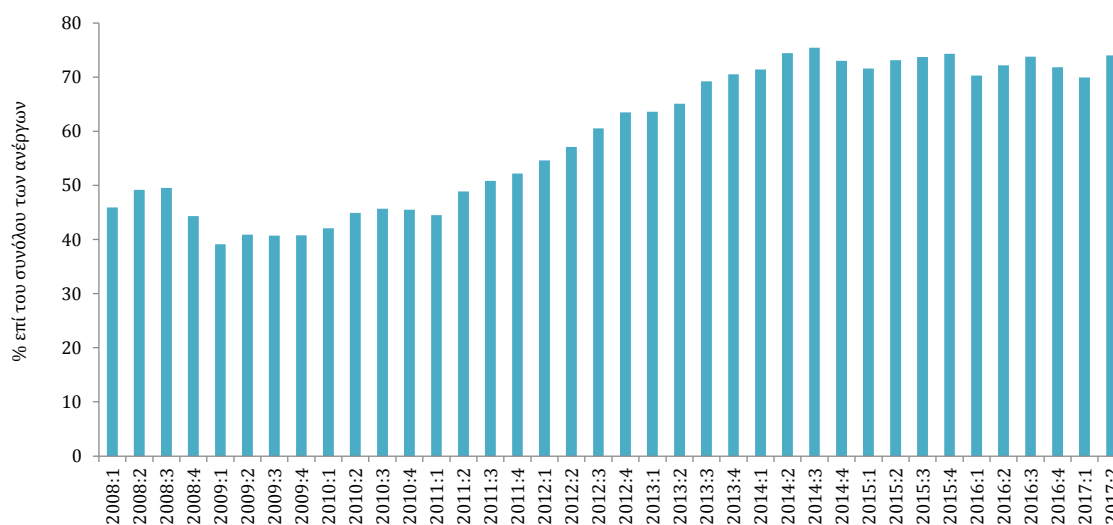

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

Με άλλα λόγια, η μερική απασχόληση δεν αφορά εργατικό δυναμικό που δεν επιθυμεί να εργαστεί με πλήρη απασχόληση και συνεπώς εξυπηρετείται από τη δυνατότητα να εργάζεται με μειωμένο ωράριο, αλλά αντίθετα αφορά εργατικό δυναμικό το οποίο υποαπασχολείται και αμείβεται χαμηλότερα από εργαζομένους πλήρους απασχόλησης. Συνεπώς, η ελληνική οικονομία δεν αντιμετωπίζει μόνο πρόβλημα χαμηλού ποσοστού απασχόλησης, αλλά και πρόβλημα αντικατάστασης θέσεων πλήρους απασχόλησης από θέσεις μερικής απασχόλησης. Ο μετασχηματισμός αυτός της μορφής της απασχόλησης ουσιαστικά λειτουργεί στην οικονομία ως κρυφός μηχανισμός λιτότητας με υφεσιακές επιπτώσεις.

Όσον αφορά τους αποθαρρυσμένους ανέργους, η αλματώδης αύξηση του αριθμού τους είναι βέβαιο ότι σχετίζεται με τα πολύ υψηλά ποσοστά μακροχρόνιας (άνω του ενός έτους) ανεργίας. Το ποσοστό των μακροχρόνια ανέργων αυξάνεται (βλ. Διάγραμμα 5.3) από το ήδη υψηλό 44,9% το β' τρίμηνο του 2010 σε 74% το αντίστοιχο τρίμηνο του 2017. Η υψηλή μακροχρόνια ανεργία σε συνδυασμό με τα περιορισμένα σε αριθμό και μέγεθος προγράμματα απασχόλησης (σε σχέση με το μέγεθος του προβλήματος) καθιστούν την αποθάρρυνση των ανέργων προσδοκώμενη. Πρέπει να σημειωθεί με έμφαση ότι η μακροχρόνια ανεργία έχει δραματικές κοινωνικές συνέπειες.

Διάγραμμα 5.3: Ποσοστό μακροχρόνιας ανεργίας

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

Όσον αφορά την ηλικιακή σύνθεση της ανεργίας, κατά το β' τρίμηνο του 2017 παρατηρούμε ότι το υψηλότερο ποσοστό 55,5% συνεχίζει να το εμφανίζει η ηλικιακή ομάδα 15-19 ετών. Σημειώνουμε ότι το ποσοστό ανεργίας των νέων έχει μειωθεί σημαντικά σε σχέση με το 2013, όταν ανήλθε σε 73,1%. Αντίστοιχα, το ποσοστό ανεργίας στην ηλικιακή ομάδα 20-24 ετών ανέρχεται σε 42,1%, στην ηλικιακή ομάδα 25-29 ετών σε 30,1%, στην ηλικιακή ομάδα 30-44 ετών σε 20,3%, στην ηλικιακή ομάδα 45-64 ετών σε 17,1% και στην ηλικιακή ομάδα πέραν των 65 ετών σε 11,3%.

Πίνακας 5.1: Ποσοστό ανεργίας κατά ηλικιακή ομάδα

Ηλικιακή ομάδα	Β' τρίμηνο 2010	Β' τρίμηνο 2017
Σύνολο	12%	21%
15-19	37%	56%
20-24	31%	42%
25-29	18%	30%
30-44	11%	20%
45-64	8%	17%
65 +	1%	11%

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

Εκτός από την ηλικιακή κατανομή της ανεργίας, ένα εύρημα που χρήζει προσοχής είναι η επίδραση του φύλου στα ποσοστά της (Πίνακας 5.2). Πιο συγκεκριμένα, παρατηρούμε ότι κατά το β' τρίμηνο του 2017 η ανεργία των γυναικών ανέρχεται σε 25,4%, ενώ αντίθετα των ανδρών σε 17,7%. Ειδικότερα δε στην ηλικιακή ομάδα 15-19 ετών η ανεργία των γυναικών ανέρχεται σε 66,1%, όταν η αντίστοιχη των ανδρών ανέρχεται σε 44,4%. Με άλλα λόγια, το ποσοστό ανεργίας στις γυναίκες είναι συστηματικά υψηλότερο από αυτό των ανδρών, με τη χειρότερη κατάσταση να εμφανίζεται στις νέες γυναίκες.

Πίνακας 5.2: Ποσοστό ανεργίας κατά φύλο και ηλικιακή ομάδα

Ηλικιακή ομάδα	Άνδρες	Γυναίκες
15-19	44,4%	66,1%
20-24	38,6%	45,9%
25-29	25,1%	36,1%
30-44	16,2%	25,1%
45-64	14,9%	19,9%
65 +	11,7%	10,9%

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

Όσον αφορά τη γεωγραφική κατανομή της ανεργίας ανά Περιφέρεια, σύμφωνα με τα στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού για το β' τρίμηνο του 2017, παρατηρούμε ότι η Περιφέρεια με το υψηλότερο ποσοστό ανεργίας είναι η Δυτική Μακεδονία (29,3%), ενώ η Περιφέρεια με το μικρότερο ποσοστό ανεργίας είναι το Νότιο Αιγαίο (14,3%). Σημαντικά υψηλότερα του εθνικού ποσοστού ανεργίας εμφανίζονται τα ποσοστά ανεργίας στη Δυτική Ελλάδα (26,2%), στην Ήπειρο (25,4%) και στην Κεντρική Μακεδονία (23,2%). Βέβαια, το αποτέλεσμα αυτό αποτελεί διαχρονικό χαρακτηριστικό της περιφερειακής διάρθρωσης της ανεργίας στην Ελλάδα, ωστόσο πρέπει να τονίσουμε ότι κατά τη διάρκεια της κρίσης έχει ενισχυθεί σε σημαντικό βαθμό.

Τέλος, εξετάζοντας τα χαρακτηριστικά της ανεργίας ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης, παρατηρούμε ότι οι απόφοιτοι της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης εμφανίζουν ποσοστό ανεργίας 16,2%, της μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης

25,3% και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης 23,3%. Τα στοιχεία αυτά υποδεικνύουν ότι το επίπεδο εκπαίδευσης μικρή μόνο προστασία παρέχει από την ανεργία, ενισχύοντας έτσι την εκτίμηση ότι βασικός προσδιοριστικός παράγοντας της ανεργίας, τουλάχιστον κατά την περίοδο που εξετάζουμε, είναι κυρίως η ζήτηση και όχι η προσφορά εργασίας.

Εξετάζοντας την κλαδική δομή της απασχόλησης (Πίνακας 5.3) και συγκρίνοντας τα αποτελέσματα του β' τριμήνου του 2017 με αυτά του αντίστοιχου τριμήνου του 2010, παρατηρούμε ότι κατά την περίοδο αυτή συνολικά χάθηκαν 645,1 χιλιάδες θέσεις εργασίας, με τις μεγαλύτερες μειώσεις να εμφανίζονται στους κλάδους της γεωργίας (89,6 χιλιάδες), της μεταποίησης (122,3 χιλιάδες), των κατασκευών (179,1 χιλιάδες) και του εμπορίου (122,1 χιλιάδες). Αντίθετα, οι μόνοι κλάδοι οι οποίοι εμφανίζουν (μικρές) αυξήσεις στην απασχόληση είναι της ενέργειας (4,4 χιλιάδες), της παροχής καταλύματος και εστίασης (68,7 χιλιάδες), των διοικητικών και υποστηρικτικών δραστηριοτήτων (15,6 χιλιάδες) και των τεχνών, διασκέδασης και ψυχαγωγίας (6 χιλιάδες). Όσον αφορά τις κλαδικές αναλογίες της απασχόλησης, δηλαδή τη συμμετοχή της απασχόλησης του κάθε κλάδου στο σύνολο της απασχόλησης, διακρίνουμε ξεκάθαρα υποχώρηση στη σχετική σημασία των κλάδων της μεταποίησης και των κατασκευών, η οποία αντισταθμίζεται από την αύξηση της συμμετοχής των υπηρεσιών, ειδικά εκείνων που σχετίζονται με τον τουρισμό. Κατά τη γνώμη μας, το αποτέλεσμα αυτό επιτείνει δυσαναλογίες που προϋπήρχαν της κρίσης στην κλαδική διάρθρωση της ελληνικής οικονομίας, καθώς μειώνει περαιτέρω τη σχετική σημασία του δευτερογενούς τομέα.

Πίνακας 5.3: Απασχόληση κατά κλάδο

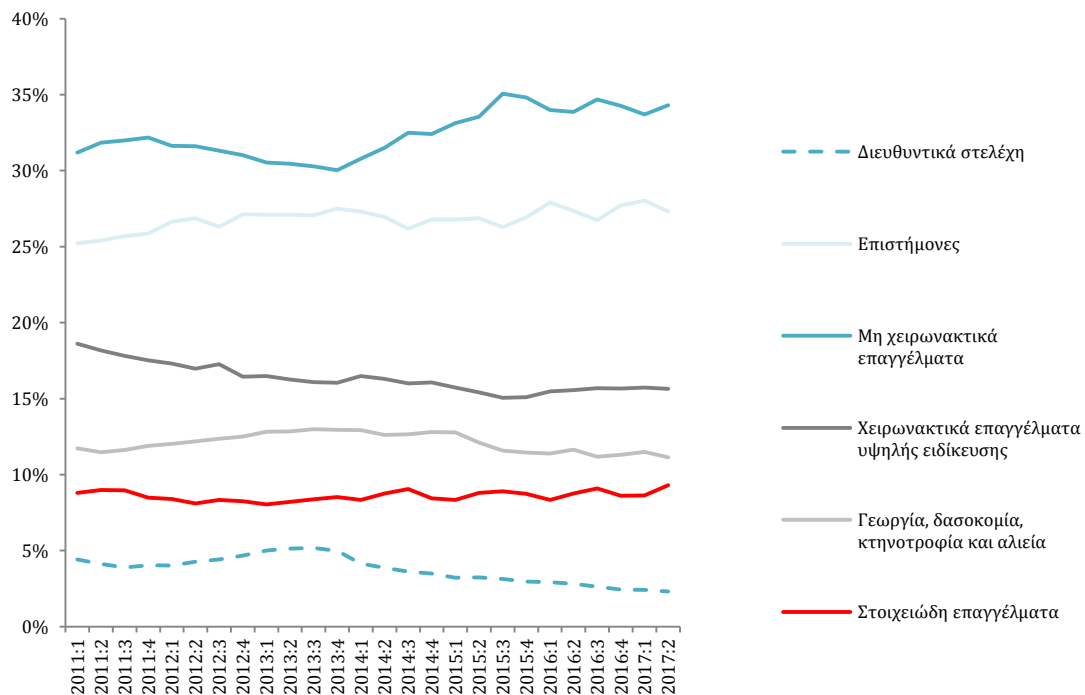
Κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας	Β' τρίμηνο 2010	Β' τρίμηνο 2017	Απόλυτη μεταβολή	Ποσοστιαία μεταβολή
ΣΥΝΟΛΟ	4,436.50	3,791.40	-645,1	-14,5%
A. Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	546.6	457	-89,6	-16,4%
B. Ορυχεία και λατομεία	13	12.8	-0,2	-1,5%
Γ. Μεταποίηση	482.5	360.2	-122,3	-25,3%
Δ. Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού	27.3	31.7	4,4	16,1%
Ε. Παροχή νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση αποβλήτων και δραστηριότητες	32.2	27.3	-4,9	-15,2%

εξυγίανσης				
ΣΤ. Κατασκευές	328.2	149.1	-179,1	-54,6%
Ζ. Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών	806	683.9	-122,1	-15,1%
Η. Μεταφορά και αποθήκευση	203.7	189.1	-14,6	-7,2%
Θ. Δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και εστίασης	306.5	375.2	68,7	22,4%
Ι. Ενημέρωση και επικοινωνία	89.4	87.9	-1,5	-1,7%
Κ. Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες	116.3	94.6	-21,7	-18,7%
Λ. Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	6.5	4.2	-2,3	-35,4%
Μ. Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες	217.2	206.3	-10,9	-5,0%
Ν. Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες	75.3	90.9	15,6	20,7%
Ξ. Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση	373.3	331.9	-41,4	-11,1%
Ο. Εκπαίδευση	332.3	295.2	-37,1	-11,2%
Π. Δραστηριότητες ανθρώπινης υγείας και κοινωνικής μέριμνας	249.4	225.3	-24,1	-9,7%
Ρ. Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία	49.3	55.3	6	12,2%
Σ. Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών	88.1	74.6	-13,5	-15,3%
Τ. Δραστηριότητες νοικοκυριών ως εργοδοτών	91.9	37.6	-54,3	-59,1%
Υ. Δραστηριότητες ετερόδικων οργανισμών και φορέων	1.5	1.4	-0,1	-6,7%

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

Εξετάζοντας την εξέλιξη της κατανομής της απασχόλησης κατά μεγάλες κατηγορίες επαγγελμάτων (Διάγραμμα 5.4), παρατηρούμε τα εξής: Πρώτον, συστηματική μείωση των απασχολούμενων σε χειρωνακτικά επαγγέλματα υψηλής ειδίκευσης (χειριστές μηχανημάτων κ.λπ.), δηλαδή σε επαγγέλματα που σχετίζονται με τη βιομηχανία. Δεύτερον, αύξηση των απασχολούμενων σε μη χειρωνακτικά επαγγέλματα υψηλής ειδίκευσης (επαγγέλματα επιστημονικής ειδίκευσης). Τρίτον, σημαντική αύξηση των απασχολούμενων σε μη χειρωνακτικά επαγγέλματα (επαγγέλματα γραφείου κ.λπ.), τα οποία σχετίζονται με τους κλάδους των υπηρεσιών και του εμπορίου. Με άλλα λόγια, η εξέλιξη της κατανομής της απασχόλησης κατά επάγγελμα επιβεβαιώνει τις εκτιμήσεις που προέκυψαν από την ανάλυση της απασχόλησης κατά κλάδο.

Διάγραμμα 5.4: Απασχόληση κατά ομάδες επαγγελματιών

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

5.1 Η κατανομή και η μεταβολή των μισθών

Η μεταβολή της σχέσης μεταξύ των θέσεων εργασίας πλήρους και επισφαλούς απασχόλησης έχει σημαντικές επιπτώσεις στην κατανομή και τη δυναμική των μισθών, και κατά προέκταση στο διαθέσιμο εισόδημα και το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι, σύμφωνα με τα στοιχεία του πληροφοριακού συστήματος ΕΡΓΑΝΗ για το α' επτάμηνο (Ιανουάριος-Ιούλιος) του 2017, η πλειονότητα των νέων προσλήψεων στον ιδιωτικό τομέα αφορά θέσεις μερικής (47,86%) και εκ περιτροπής (13,81%) εργασίας. Η σημαντική αυτή αύξηση των επισφαλών θέσεων εργασίας επηρεάζει τη μεταβολή των μισθών. Όπως δείχνουν τα στοιχεία απασχόλησης του ΙΚΑ-ΕΤΑΜ για τον Νοέμβριο του 2016, ο μέσος μισθός των απασχολούμενων με μερική απασχόληση ήταν 397,67 ευρώ. Με άλλα λόγια, η παρατηρούμενη αλματώδης αύξηση της μερικής και της εκ περιτροπής απασχόλησης ισοδυναμεί με σοβαρή μείωση των εισοδημάτων και της αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων. Επίσης, σύμφωνα με τα στοιχεία της EU-SILC για το 2015 το 34,7% των εργαζομένων με πλήρη απασχόληση και το 42,13% των εργαζομένων με μερική

απασχόληση λαμβάνουν μισθό χαμηλότερο του κατώτατου. Το γεγονός ότι ένας αυξανόμενος αριθμός εργαζομένων κινείται γύρω και κάτω από το όριο της φτώχειας είναι ένδειξη της εύθραυστης κατάστασης της ελληνικής κοινωνίας.

Στον Πίνακα 5.4 εξετάζουμε την κλαδική κατανομή του μέσου ονομαστικού μισθού³⁶ στον ιδιωτικό τομέα το χρονικό διάστημα 2010-2016 και εξάγουμε τα εξής σημαντικά συμπεράσματα: Πρώτον, όλοι οι κλάδοι εμφανίζουν μειώσεις, που κατά μέσο όρο φτάνουν το 18,1%. Συνεπώς, και ως αποτέλεσμα της κρίσης και της ασκούμενης οικονομικής πολιτικής, σημειώθηκε μια οριζόντια μείωση εισοδημάτων που επηρέασε τη συντριπτική πλειονότητα των μισθωτών. Δεύτερον, οι κλάδοι στους οποίους εμφανίζονται οι μεγαλύτερες μειώσεις είναι της εκπαίδευσης, της διασκέδασης και του τουρισμού. Αντίθετα, οι κλάδοι με τις μικρότερες μειώσεις είναι της διαχείρισης ακίνητης περιουσίας, μεταφοράς και αποθήκευσης, και των ορυχείων. Τρίτον, οι κλάδοι εντάσεως εργασίας εμφανίζουν μεγάλες μειώσεις στους μισθούς. Επίσης, ο μέσος μισθός στη μεταποίηση μειώνεται κατά 17,8%, στις κατασκευές κατά 19,8% και στο εμπόριο κατά 19,9%.

Πίνακας 5.4: Μέσος μισθός κατά κλάδο (2010-2016)

Κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας	2010	2016	Μεταβολή
ΣΥΝΟΛΟ	954.46	781.79	-18,1%
A. Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	750.24	584.17	-22,1%
B. Ορυχεία και λατομεία	1169.92	1050.5	-10,2%
Γ. Μεταποίηση	1017.11	836.31	-17,8%
Δ. Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού	1179.6	1046.67	-11,3%
E. Παροχή νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση απόβλητων	961.77	838.69	-12,8%
ΣΤ. Κατασκευές	964.08	773.18	-19,8%
Z. Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή μηχανοκίνητων	909.53	728.31	-19,9%
H. Μεταφορά και αποθήκευση	1244.26	1141.94	-8,2%
Θ. Δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και εστίασης	846.47	634.85	-25,0%
I. Ενημέρωση και επικοινωνία	1198.91	1024.87	-14,5%
K. Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες	1287.01	1111.13	-13,7%

³⁶ Σημειώνουμε ότι οι μειώσεις στους μισθούς εμφανίζονται μεγαλύτερες όταν λάβουμε υπόψη την επίπτωση της μεταβολής του πληθωρισμού στην αγοραστική δύναμη των εργαζομένων.

Λ. Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	838.88	835.59	-0,4%
Μ. Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες	997.54	861.56	-13,6%
Ν. Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες	824.1	662.26	-19,6%
Ξ. Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση	-	-	-
Ο. Εκπαίδευση	895.39	629.67	-29,7%
Π. Δραστηριότητες ανθρώπινης υγείας και κοινωνικής μέριμνας	949.08	789.84	-16,8%
Ρ. Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία	944.59	664.6	-29,6%
Σ. Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών	785.09	643.58	-18,0%
Τ. Δραστηριότητες νοικοκυριών ως εργοδοτών	605.73	482.34	-20,4%

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

Σημείωση: Με παύλα σημειώνονται τα μη διαθέσιμα στοιχεία.

Ένα σημαντικό εύρημα της ανάλυσής μας είναι ότι η συμπίεση των μισθών συσχετίζεται με την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων. Στον Πίνακα 5.5. παρατηρούμε ότι οι κλάδοι στους οποίους σημειώνεται η μεγαλύτερη χρήση της μερικής απασχόλησης είναι των κατασκευών, των τεχνών, του τουρισμού, των διοικητικών υπηρεσιών, των λοιπών δραστηριοτήτων παροχής υπηρεσιών, της εκπαίδευσης και του εμπορίου. Όπως σημειώσαμε παραπάνω, οι κλάδοι με τις μεγαλύτερες μειώσεις στον μέσο μισθό είναι της εκπαίδευσης, των τεχνών, του τουρισμού, του εμπορίου και των κατασκευών. Δηλαδή οι κλάδοι των τεχνών, του τουρισμού, των κατασκευών, της εκπαίδευσης και του εμπορίου είναι οι κλάδοι που εμφανίζουν ταυτόχρονα τη μεγαλύτερη αύξηση μερικής απασχόλησης και τις μεγαλύτερες μειώσεις στους μισθούς.

Πίνακας 5.5: Μερική απασχόληση κατά κλάδο (2010-2016)

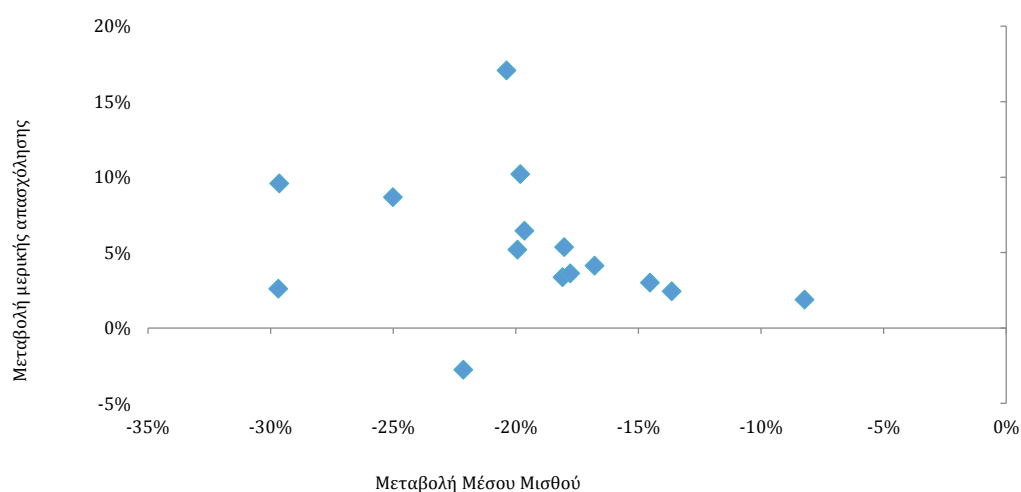
Κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας	Χιλιάδες άτομα			Ποσοστό μερικής απασχόλησης		
	2010	2016	Μεταβολή	2010	2016	Μεταβολή
ΣΥΝΟΛΟ	286,4	363,1	26,8%	6,5%	9,9%	3,4%
Α. Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	64,4	41,2	-36,0%	11,8%	9,1%	-2,8%
Β. Ορυχεία και λατομεία	-	-	-	-	-	-
Γ. Μεταποίηση	14	23	64,3%	3,0%	6,6%	3,6%
Δ. Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού	-	-	-	-	-	-
Ε. Παροχή νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση απόβλητων	-	-	-	-	-	-
ΣΤ. Κατασκευές	19,8	24,1	21,7%	6,2%	16,4%	10,2%
Ζ. Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή μηχανοκίνητων	43,9	70,3	60,1%	5,5%	10,7%	5,2%

Η. Μεταφορά και αποθήκευση	3,4	6,5	91,2%	1,6%	3,5%	1,9%
Θ. Δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και εστίασης	28,4	61	114,8%	9,2%	17,9%	8,7%
Ι. Ενημέρωση και επικοινωνία	3	5,2	73,3%	3,4%	6,4%	3,0%
Κ. Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες	-	-	-	-	-	-
Λ. Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	-	-	-	-	-	-
Μ. Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες	12,4	16,4	32,3%	5,7%	8,1%	2,4%
Ν. Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες	8,2	15,3	86,6%	10,9%	17,3%	6,4%
Ξ. Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση	4,7	2,7	-42,6%	1,3%	0,8%	-0,5%
Ο. Εκπαίδευση	33,6	38,5	14,6%	10,4%	13,0%	2,6%
Π. Δραστηριότητες ανθρώπινης υγείας και κοινωνικής μέριμνας	8,3	16,4	97,6%	3,4%	7,5%	4,1%
Ρ. Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία	6,5	11,3	73,8%	13,2%	22,8%	9,6%
Σ. Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών	8,8	10,3	17,0%	9,9%	15,3%	5,4%
Τ. Δραστηριότητες νοικοκυριών ως εργοδοτών	23,9	17,4	-27,2%	26,3%	43,4%	17,1%

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

Το παραπάνω εμπειρικό εύρημα ενισχύεται και από το Διάγραμμα 5.5 το οποίο αποτυπώνει την υψηλή συσχέτιση μεταξύ της μεταβολής της μερικής απασχόλησης και της μεταβολής των μισθών την περίοδο 2010-2016. Στους κλάδους στους οποίους οι εργαζόμενοι βρέθηκαν αντιμέτωποι με αύξηση της έντασης των ελαστικών σχέσεων εργασίας, και ειδικότερα της μερικής απασχόλησης, σημειώθηκαν και οι πιο σημαντικές μειώσεις μισθών.

Διάγραμμα 5.5: Συσχέτιση μεταβολής μερικής απασχόλησης και μισθών κατά κλάδο (2010-2016)

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

6. Οι διαρθρωτικές μεταβολές της ελληνικής οικονομίας κατά την περίοδο της κρίσης

Η οικονομική κρίση και η κρίση χρέους στις οποίες βυθίστηκε η Ελλάδα τα τελευταία χρόνια αντανakλούν σε μεγάλο βαθμό την κατάρρευση του μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης της χώρας. Η διαπίστωση αυτή καθιστά την κρίση δομική. Το μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης που κατέρρευσε χαρακτηριζόταν από μια τεχνολογικά ανεπαρκή κλαδική διάρθρωση του παραγωγικού συστήματος και από χαμηλή παραγωγικότητα και διαρθρωτική ανταγωνιστικότητα. Η καθυστερημένη ανάπτυξη του παραγωγικού συστήματος είναι η βασική αιτία της χαμηλής εξωστρέφειας της οικονομίας και της υψηλής εξάρτησής της από τις εισαγωγές. Επίσης, είναι μία από τις κύριες αιτίες των μακροοικονομικών δυσλειτουργιών και ανισορροπιών που προσδιορίζουν την κατάσταση και τη βιωσιμότητα του εξωτερικού και του δημοσιονομικού ισοζυγίου της οικονομίας.

Συνεπώς, η μετάβαση της οικονομίας σε σταθερή και διατηρήσιμη δυναμική μεγέθυνσης θα εξαρτηθεί από τις διαρθρωτικές μεταβολές στο παραγωγικό υπόδειγμα της χώρας. Ως εκ τούτου, η ενότητα αυτή στοχεύει σε μια συνοπτική αποτύπωση των διαρθρωτικών μεταβολών που σημειώθηκαν στην ελληνική οικονομία την περίοδο 2009-2016. Βασικός στόχος της ανάλυσης που ακολουθεί είναι η καταγραφή των τάσεων που σημειώνονται και η αξιολόγησή τους για το εάν συγκροτούν διαδικασία διαρθρωτικού και τεχνολογικού μετασχηματισμού και μετάβασης της οικονομίας σε νέο παραγωγικό μοντέλο.

Στον Πίνακα 6.1 παρουσιάζονται οι μεταβολές στην παραγωγική διάρθρωση της οικονομίας για επιλεγμένα έτη της περιόδου 2009-2016. Παρατηρούμε μια αναβάθμιση του αγροτικού τομέα καθώς η συμβολή του στην παραγωγική διάρθρωση της χώρας αυξάνεται κατά 28,2%. Η βιομηχανία υποβαθμίζεται κατά 7,9% και το προϊόν της το 2016 αντιστοιχεί πλέον στο 15,8% της συνολικής παραγωγής, απέχοντας σημαντικά από τον στρατηγικό στόχο του 20% που έχει θέσει η ΕΕ για τις χώρες-μέλη της έως το 2020 (ΕC, 2012). Η μείωση αυτή αποδίδεται κυρίως στη συρρίκνωση του τομέα των κατασκευών, του οποίου η συμβολή μειώθηκε από 5,0% σε 2,4% (μεταβολή 52%). Οι αρνητικές επιπτώσεις

στη βιομηχανία από την κάμψη της οικοδομικής δραστηριότητας φαίνεται πως αντισταθμίστηκαν μερικώς από τη βελτίωση της θέσης της μεταποίησης κατά 14,7%, προσεγγίζοντας το 2016 το 10% της συνολικής παραγωγής. Η αύξηση του μεριδίου της μεταποίησης κρίνεται θετική για τον διαρθρωτικό μετασχηματισμό της ελληνικής οικονομίας. Όμως, εξακολουθεί να παραμένει σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα σε σχέση με το αντίστοιχο μέσο μερίδιο της ΕΕ, το οποίο το 2016 κυμαίνονταν στο 16% (17% στην Ευρωζώνη), εμφανίζοντας μια θετική μεταβολή της τάξης του 9% (11,4% στην Ευρωζώνη) την περίοδο 2009-2016. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι η παραπάνω εικόνα της παραγωγικής διάρθρωσης της οικονομίας προκύπτει ως αποτέλεσμα της υστέρησης που έδειξαν οι κλάδοι στην προς τα κάτω προσαρμογή του ΑΕΠ και δεν είναι αποτέλεσμα μετασχηματισμού δυναμικής μεγέθυνσης.

Πίνακας 6.1: Μεταβολή (%) στην κλαδική διάρθρωση της παραγωγής (2009-2016)

Κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας	Μεταβολή				
	2009	2012	2014	2016	2009-2016
Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	3,14%	3,66%	3,72%	4,02%	28,25%
Βιομηχανία	17,13%	16,21%	15,94%	15,77%	-7,93%
Μεταποίηση	8,54%	9,10%	9,50%	9,80%	14,70%
Κατασκευές	4,97%	3,44%	2,50%	2,38%	-52,04%
Υπηρεσίες	79,74%	80,13%	80,35%	80,21%	0,59%
Εμπόριο, μεταφορές, καταλύματα και εστίαση	24,21%	22,30%	23,93%	24,49%	1,17%
Ενημέρωση και επικοινωνία	4,03%	3,27%	3,33%	3,43%	-14,98%
Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες	4,60%	4,97%	4,87%	4,70%	2,23%
Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	13,91%	19,13%	18,31%	17,69%	27,18%
Επαγγελματικές, επιστημονικές, τεχνικές και διοικητικές δραστηριότητες	6,34%	5,14%	4,81%	4,80%	-24,23%
Δημόσια διοίκηση και άμυνα, εκπαίδευση, υγεία και κοινωνική μέριμνα	22%	21,26%	21,02%	21,05%	-4,31%
Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία, άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών, οικιακό προσωπικό	4,65%	4,07%	4,07%	4,04%	-13,06%

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Η συμβολή του τομέα των υπηρεσιών στο συνολικό παραγόμενο προϊόν διατηρείται στο αξιοσημείωτα υψηλό ποσοστό του 80%, εμφανίζοντας την περίοδο 2009-2016 οριακή αύξηση της τάξης του 0,59%. Όσον αφορά τους επιμέρους κλάδους των υπηρεσιών, η μεγαλύτερη μείωση εμφανίζεται στις «Επαγγελματικές, επιστημονικές, τεχνικές και διοικητικές δραστηριότητες» (-24,3%) και ακολουθούν οι «Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία, άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών, οικιακό προσωπικό» (-13%). Στον αντίποδα, οι κλάδοι των υπηρεσιών που βελτιώνουν τη συμβολή τους στην παραγωγική διάρθρωση της χώρας είναι οι «Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες» (2,2%) και «Εμπόριο, μεταφορές, καταλύματα και εστίαση» (1,2%), ο τελευταίος κυρίως λόγω της ανθεκτικότητας και αύξησης των τουριστικών δραστηριοτήτων. Συνεπώς, στη διάρκεια της κρίσης δεν παρατηρείται κάποια ουσιαστική αναδιάρθρωση του παραγωγικού συστήματος. Η βελτίωση της θέσης της μεταποίησης και της θέσης του αγροτικού τομέα είναι μια θετική εξέλιξη, αλλά ανεπαρκής ποσοτικά και ποιοτικά προκειμένου να ενεργοποιήσει μια διαδικασία τεχνολογικού και παραγωγικού μετασχηματισμού. Επίσης, πρέπει να διατηρηθεί και να συνεχιστεί και σε συνθήκες σταθερής και διατηρήσιμης ανάκαμψης της οικονομίας. Η απόλυτη κυριαρχία του τομέα των υπηρεσιών στο αναπτυξιακό μοντέλο της Ελλάδας συνεχίζεται και είναι αυτή που συντηρεί την ενδογενή αδυναμία της οικονομίας να πετύχει διατηρήσιμα πλεονάσματα στο εμπορικό ισοζύγιο.

Μια από τις σημαντικότερες αρνητικές συνέπειες της κρίσης είναι η μείωση της παραγωγικότητας ανά ώρα εργασίας. Στον Πίνακα 6.2 παρατηρούμε ότι για το σύνολο της οικονομίας η μείωση της παραγωγικότητας εκτιμάται στο 12,9%, χωρίς όμως να συνυπολογίζεται ο κλάδος «Διαχείριση ακίνητης περιουσίας».³⁷ Όσον αφορά τη μεταβολή της παραγωγικότητας στους επιμέρους τομείς, ο τομέας των υπηρεσιών εμφανίζει πτώση της τάξης του 17,5% (χωρίς τον κλάδο «Διαχείριση ακίνητης περιουσίας»). Ιδιαίτερη συμβολή στη μείωση της παραγωγικότητας του τομέα των υπηρεσιών εμφανίζει ο κλάδος «Ενημέρωση

³⁷ Ο λόγος για τον οποίο δεν συμπεριλαμβάνεται ο συγκεκριμένος κλάδος είναι ότι η προστιθέμενη αξία του αποτελείται κυρίως από τα (τεκμαρτά και μη τεκμαρτά) ενοίκια των οποίων η αξία εμφανίζεται στους Εθνικούς Λογαριασμούς, δίχως όμως να υπεισέρχεται και ο συντελεστής «εργασία», όπως συμβαίνει σε άλλους κλάδους. Το πρόβλημα αυτό είναι ακόμη πιο εμφανικό στην περίπτωση των τεκμαρτών ενοικίων.

και επικοινωνία», όπου η παραγωγικότητα μειώνεται κατά 42,4%, και ο κλάδος «Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες», η παραγωγικότητα του οποίου μειώνεται κατά 45,7%.

Η αρνητική συμβολή των υπηρεσιών στη μείωση της παραγωγικότητας αντισταθμίστηκε μερικώς από την αύξηση της παραγωγικότητας στον πρωτογενή και τον δευτερογενή τομέα. Ειδικότερα, στη «Γεωργία, δασοκομία και αλιεία» η παραγωγικότητα αυξήθηκε κατά 13,8%, στις κατασκευές κατά 14,5% και στη μεταποίηση κατά 8,6%.

Πίνακας 6.2: Ποσοστιαία μεταβολή (%) παραγωγικότητας σε βασικούς κλάδους της ελληνικής οικονομίας (2009-2016)

Κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας	2009	2012	2014	2016	Μεταβολή 2009-2016
Σύνολο οικονομίας (εκτός διαχείρισης ακίνητης περιουσίας)	18,11	16,30	16,29	15,77	-12,93%
Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	5,85	7,21	6,90	6,65	13,77%
Βιομηχανία	18,57	20,87	20,33	20,29	9,31%
Μεταποίηση	18,73	18,82	19,36	20,34	8,61%
Κατασκευές	12,10	15,97	13,95	13,85	14,51%
Υπηρεσίες (εκτός διαχείρισης ακίνητης περιουσίας)	19,84	16,81	17,08	16,37	-17,46%
Εμπόριο, μεταφορές, καταλύματα και εστίαση	15,11	12,47	13,10	12,44	-17,62%
Ενημέρωση και επικοινωνία	46,93	32,54	29,91	27,05	-42,37%
Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες	46,08	39,65	44,08	44,10	-4,29%
Επαγγελματικές, επιστημονικές, τεχνικές και διοικητικές δραστηριότητες	18,56	12,64	10,89	10,07	-45,71%
Δημόσια διοίκηση και άμυνα, εκπαίδευση, υγεία και κοινωνική μέριμνα	24,62	24,12	24,34	23,45	-4,76%
Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία, άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών, οικιακό προσωπικό	15,99	11,82	12,58	13,11	-18,02%

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

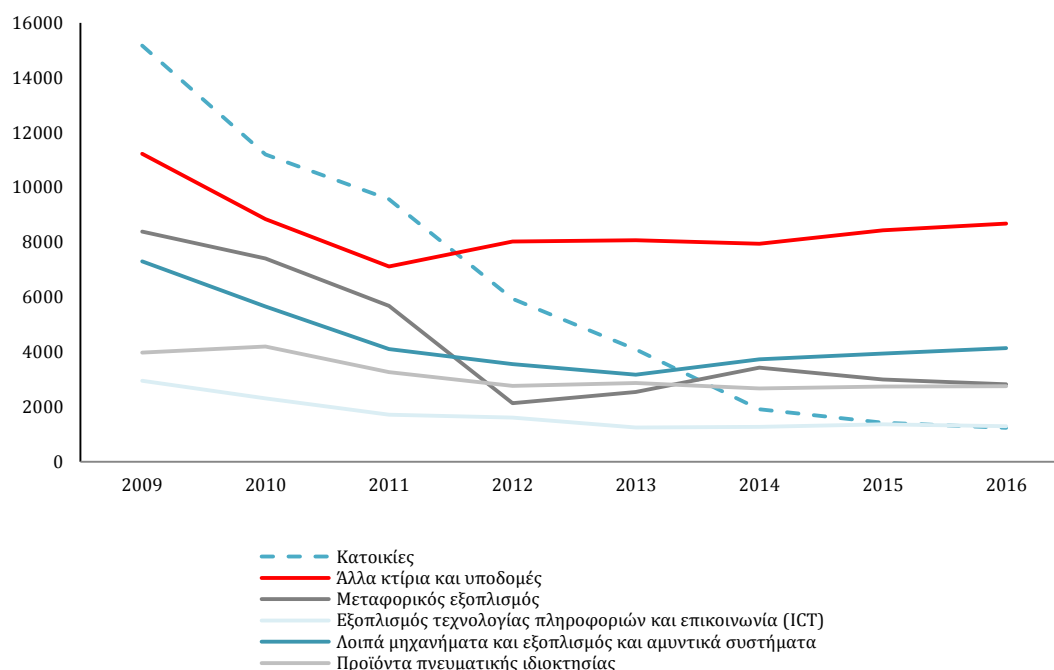
Η μείωση της παραγωγικότητας οφείλεται κυρίως στον συνδυασμό χαμηλής ζήτησης και αποεπένδυσης που σημειώθηκαν την περίοδο 2009-2016. Το πρόβλημα αυτό ήταν ιδιαίτερα έντονο στον τομέα των υπηρεσιών, καθώς πολλές δραστηριότητές του είναι μη εμπορεύσιμες με αποτέλεσμα να μην υπάρχει η δυνατότητα έστω και μερικής υποκατάστασης της μειούμενης εσωτερικής ζήτησης από την εξωτερική ζήτηση. Εάν στην παραπάνω

συλλογιστική προσθέσουμε και την υψηλή συμβολή του τομέα των υπηρεσιών στην παραγωγική διάρθρωση της χώρας, τότε η μείωση της παραγωγικότητας στο σύνολο της οικονομίας αποτελεί αναμενόμενη εξέλιξη.

Κατά συνέπεια, η ίδια η δομή του μοντέλου ανάπτυξης περιορίζει τις δυνατότητες της οικονομίας να υπερβεί την κρίση. Αυτό είναι εμφανές και στην περίπτωση της εντυπωσιακής αποεπένδυσης που σημειώθηκε. Πριν την κρίση το παραγωγικό υπόδειγμα ήταν σε μεγάλο βαθμό προσανατολισμένο στον κατασκευαστικό τομέα και ειδικά στην κατασκευή κατοικιών. Όπως μπορούμε να δούμε από το Διάγραμμα 6.1, οι σταθερές ακαθάριστες επενδύσεις σε κατοικίες ήταν με διαφορά οι υψηλότερες το 2009, καθώς αντιστοιχούσαν³⁸ στο 31,5% των συνολικών επενδύσεων, ενώ μικρότερο ήταν το ποσοστό των επενδύσεων σε άλλα κτίρια και υποδομές (23,3%). Ως εκ τούτου, η τεράστια κάμψη της οικοδόμησης κατοικιών κατά 91,8% είχε μεγάλο ειδικό βάρος στη μείωση των επενδύσεων. Από την άλλη πλευρά, παρατηρούμε πως οι επενδύσεις σε άλλα κτίρια και υποδομές, μετά την απότομη μείωση της περιόδου 2009-2011 εμφανίζουν ανάκαμψη και αντισταθμίζουν μερικώς τις αρνητικές επιπτώσεις που έχει στις κατασκευές η συνεχής πτώση των επενδύσεων σε κατοικίες, ενώ η συνολική πτώση περιορίζεται τελικά στο 22,6%. Τέλος, μείωση εμφανίζουν οι επενδύσεις και στους υπόλοιπους τύπους κεφαλαιουχικών αγαθών, με τη μεγαλύτερη να σημειώνεται στα μεταφορικά μέσα (-66,4%) και τη μικρότερη στα προϊόντα πνευματικής ιδιοκτησίας (-30,9%).

³⁸ Στην ΕΕ το ποσοστό επενδύσεων σε κατοικίες ήταν αισθητά χαμηλότερο, καθώς κυμαίνονταν στο 25,3%, ενώ οι επενδύσεις σε άλλα κτίρια ήταν στο 28,7%.

Διάγραμμα 6.1: Ακαθάριστες επενδύσεις ανά τύπο κεφαλαιουχικού αγαθού (Ελλάδα, 2009-2016, σε σταθερές τιμές 2010, εκατ. ευρώ)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Ένας από τους βασικούς στόχους των προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής είναι η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας κόστους μέσω της μείωσης του Μοναδιαίου Κόστους Εργασίας (ΜΚΕ).³⁹ Στον Πίνακα 6.3 παρατηρούμε ότι το ΜΚΕ για το σύνολο της οικονομίας εμφανίζει μείωση μόλις -0,5% (-8,3% εάν συμπεριληφθεί και η «Διαχείριση ακίνητης περιουσίας»), η οποία αποδίδεται αποκλειστικά στη σημαντική μείωση του κόστους ανά ώρα εργασίας κατά 13,4%, που αντιστάθμισε την αντίστοιχη μείωση της παραγωγικότητας. Όσον αφορά τους κλάδους που παράγουν εμπορεύσιμα αγαθά, όπως η «Γεωργία, δασοκομία και αλιεία» και η μεταποίηση, ο συνδυασμός αυξημένης παραγωγικότητας και μείωσης του ονομαστικού κόστους εργασίας οδήγησε σε σημαντική μείωση του ΜΚΕ της τάξης του 29,5% και 18,1% αντίστοιχα. Αντίθετα, στους περισσότερους κλάδους των υπηρεσιών εμφανίζεται αύξηση του ΜΚΕ.

³⁹ Βλ. Παϊταρίδης (2015).

Πίνακας 6.3: Μοναδιαίο κόστος εργασίας σε βασικούς κλάδους της ελληνικής οικονομίας (2009-2016)

Κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας	2009	2012	2014	2016	Μεταβολή 2009-2016
Σύνολο οικονομίας (εκτός διαχείρισης ακίνητης περιουσίας)	0,722	0,767	0,710	0,719	-0,49%
Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	0,878	0,648	0,611	0,619	-29,50%
Βιομηχανία	0,594	0,570	0,564	0,546	-8,02%
Μεταποίηση	0,638	0,612	0,552	0,523	-18,08%
Κατασκευές	0,624	0,605	0,695	0,612	-1,96%
Υπηρεσίες (εκτός διαχείρισης ακίνητης περιουσίας)	0,705	0,772	0,697	0,716	1,59%
Εμπόριο, μεταφορές, καταλύματα και εστίαση	0,662	0,781	0,666	0,689	4,20%
Ενημέρωση και επικοινωνία	0,365	0,516	0,483	0,526	44,21%
Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες	0,630	0,634	0,482	0,496	-21,36%
Επαγγελματικές, επιστημονικές, τεχνικές και διοικητικές δραστηριότητες	0,594	0,910	0,915	0,936	57,43%
Δημόσια διοίκηση και άμυνα, εκπαίδευση, υγεία και κοινωνική μέριμνα	0,737	0,688	0,634	0,638	-13,46%
Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία, άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών, οικιακό προσωπικό	0,660	0,722	0,737	0,766	15,98%

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας κόστους φαίνεται πως συνοδεύτηκε και από μια αύξηση των εξαγωγών, κυρίως στον τομέα της παραγωγής αγαθών. Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί πως η αύξηση των εξαγωγών πιθανότατα οφείλεται και στο γεγονός ότι η μείωση της εγχώριας ζήτησης οδήγησε ελληνικές επιχειρήσεις σε αγορές του εξωτερικού. Επιπλέον, το INE ΓΣΕΕ έχει επισημάνει την ανησυχία⁴⁰ του ως προς το ότι η πολιτική της εσωτερικής υποτίμησης, πέρα από τις δυσμενείς κοινωνικές συνέπειες, θα προκαλέσει αρνητικές επιπτώσεις στην ποιότητα του εγχώριου παραγωγικού υποδείγματος μέσω της ενίσχυσης δραστηριοτήτων εντάσεως εργασίας και χαμηλής εντάσεως τεχνολογίας. Έχουμε επισημάνει ότι κάτι τέτοιο θα υποβάθμιζε περαιτέρω τη διαρθρωτική ανταγωνιστικότητα της οικονομίας.

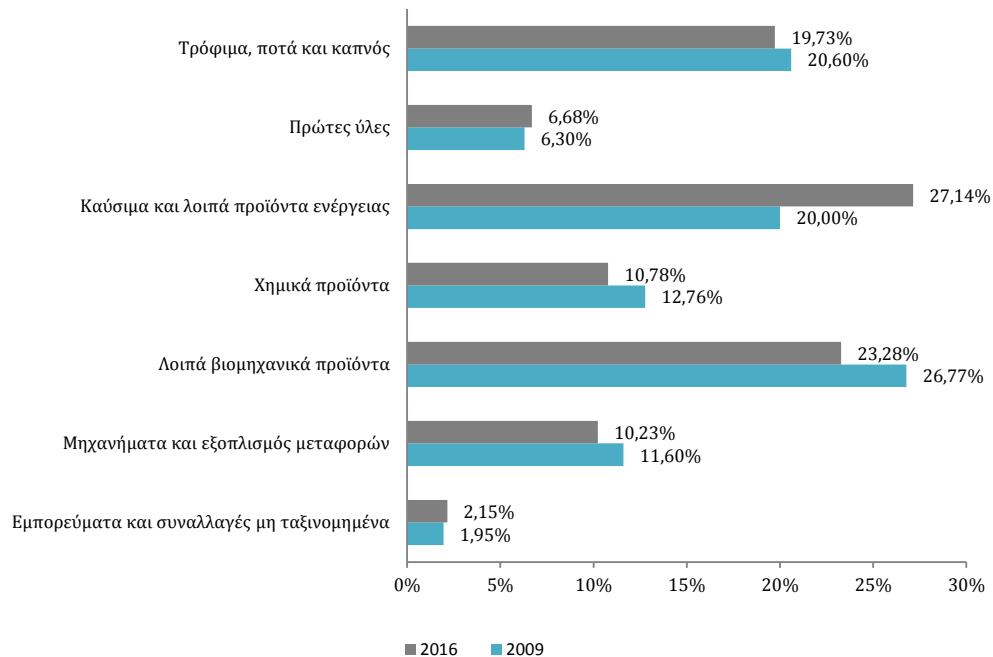
Στο Διάγραμμα 6.2 συγκρίνεται η κατανομή των εξαγωγών μεταξύ 2009 και 2016 σε ορισμένες βασικές κατηγορίες εμπορευμάτων. Παρατηρούμε ότι η αύξηση των εξαγωγών αφορά περισσότερο βιομηχανικά προϊόντα τα οποία

⁴⁰ Βλ. INE ΓΣΕΕ (2016α) καθώς και Ζωγραφάκης και Καστέλλη (2017).

προέρχονται από κλάδους που χαρακτηρίζονται από σχετικά χαμηλό τεχνολογικό επίπεδο, όπως τα «Ορυκτά καύσιμα, λιπαντικά κ.λπ.», των οποίων η συμβολή στο καλάθι των εξαγωγών αυξήθηκε κατά 7,1%, και δευτερευόντως οι «Πρώτες ύλες», των οποίων το ποσοστό αυξήθηκε κατά 0,4%. Όσον αφορά το μερίδιο παραδοσιακά εξαγωγίμων προϊόντων της εγχώριας μεταποίησης, όπως τα τρόφιμα, τα ποτά και ο καπνός, τα οποία παράγονται από κλάδους χαμηλής τεχνολογικής έντασης, παρουσιάζεται μια μείωση της τάξης του 0,9%. Όμως ακόμα μεγαλύτερη είναι η μείωση στην εξαγωγή εμπορευμάτων που παράγονται από κλάδους ανώτερης τεχνολογικής έντασης, όπως τα «Χημικά προϊόντα» και τα «Μηχανήματα και εξοπλισμός μεταφορών», καθώς το μερίδιό τους εμφανίζει μείωση που αθροιστικά ισούται με 3,4%. Σημαντική είναι και η μείωση στο μερίδιο των εξαγωγών των «Λοιπών βιομηχανικών προϊόντων» (-3,5%), όπου περιλαμβάνονται προϊόντα ετερογενούς τεχνολογικής σύνθεσης.

Καταλήγοντας, παρατηρούμε μια τάση συγκέντρωσης των εξαγωγών σε εμπορεύματα που σχετίζονται με τις πρώτες ύλες και τα παράγωγά τους (κυρίως πετρελαιοειδή), καθώς πλέον αποτελούν το ένα τρίτο των εξαγωγών. Η κατάσταση αυτή υποκρύπτει δύο κινδύνους: Ο πρώτος είναι το εξαγωγικό υπόδειγμα της ελληνικής οικονομίας να περιλαμβάνει προϊόντα με κατά βάση περιορισμένη συνθετότητα, άρα και χαμηλότερη ανταγωνιστικότητα. Ο δεύτερος είναι το εξαγωγικό καλάθι να γίνει λιγότερο διαφοροποιημένο και άρα πιο επιρρεπές στις διακυμάνσεις της παγκόσμιας ζήτησης.

Διάγραμμα 6.2: Κατανομή των εξαγωγών αγαθών ανά βασικές κατηγορίες εμπορευμάτων (Ελλάδα, 2009 και 2016)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Ωστόσο, για να αποκομίσουμε μια πιο συνολική άποψη ως προς το πώς εξελίσσεται ο διαρθρωτικός και ο τεχνολογικός μετασχηματισμός της οικονομίας, είναι σημαντικό να εξετάσουμε την κατανομή των επενδύσεων στους επιμέρους τεχνολογικούς τομείς.⁴¹ Το ενδιαφέρον μας δεν επικεντρώνεται μόνο στον νευραλγικό τομέα της μεταποίησης, αλλά και στον μετασχηματισμό που έχει υποστεί ο τομέας των υπηρεσιών. Ο λόγος είναι ότι ένα μεγάλο ποσοστό των υπηρεσιών συνδέεται με την εφαρμογή τεχνολογικών καινοτομιών και τη ζήτηση εργαζομένων υψηλής ειδίκευσης –στον χρηματοπιστωτικό τομέα, στις επιχειρηματικές δραστηριότητες, στην έρευνα και ανάπτυξη κ.α.–, καθώς ένα όλο και μεγαλύτερο ποσοστό τους συνιστά ενδιάμεση εισροή προς τον πρωτογενή και τον δευτερογενή τομέα (βλ. OECD 2014). Για τον τριτογενή τομέα το κριτήριο διάκρισης ως προς το τεχνολογικό

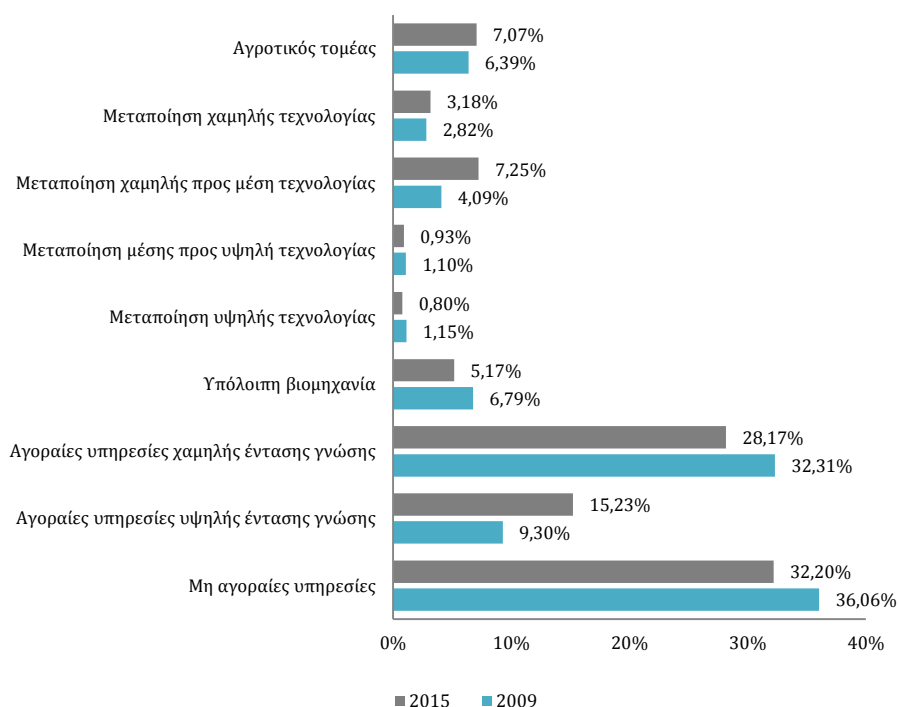
⁴¹ Η τεχνολογική διάρθρωση αναλύεται ως εξής (στην παρένθεση οι κλάδοι ως προς το σύστημα ταξινόμησης NACE): αγροτικός τομέας (A01-A03), μεταποίηση χαμηλής τεχνολογίας (C10-C18, C31-31), μεταποίηση χαμηλής προς μέση τεχνολογίας (C19, C22-C25, C33), μεταποίηση μέσης προς υψηλή τεχνολογίας (C20, C27-C30), μεταποίηση υψηλής τεχνολογίας (C21, C26), υπόλοιπος δευτερογενής τομέας (B, D, E36-E39, F), αγοραίες υπηρεσίες χαμηλής έντασης γνώσης (G45-G47, H49-H53, I, L, N77-82), αγοραίες υπηρεσίες υψηλής έντασης γνώσης (J58-J63, K64-K66, M69-75) και μη αγοραίες υπηρεσίες (O, P, Q86-Q88, R90-R93, S94-S96, T).

επίπεδο διαφοροποιείται σε σχέση με τη μεταποίηση. Αυτό συμβαίνει γιατί ο βασικός παραγωγικός συντελεστής στις υπηρεσίες είναι η εργασία, και ως εκ τούτου η κατάταξη των υπηρεσιών ως προς το τεχνολογικό επίπεδο καθορίζεται κυρίως από την ποιότητα του ανθρώπινου κεφαλαίου που απαιτείται. Επιπλέον, παρόλο που ο κατεξοχήν εμπορεύσιμος τομέας είναι εκείνος που παράγει αγαθά (αγροτικός τομέας, εξόρυξη και μεταποίηση), η απελευθέρωση του εμπορίου και η ανάπτυξη νέων τεχνολογιών έχει συμβάλει στην εμπορευσιμότητα και πολλών υπηρεσιών (βλ. Paitaridis, 2017), με θετικές επιδράσεις στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Για την κατάταξη των υπηρεσιών με κριτήριο τις απαιτήσεις ανθρώπινου κεφαλαίου, χρησιμοποιούμε τη σχετική ταξινόμηση του ΟΟΣΑ (OECD, 2014) η οποία διακρίνει τον τριτογενή τομέα σε αγοραίες υπηρεσίες έντασης γνώσης, σε αγοραίες υπηρεσίες μη έντασης γνώσης, καθώς και σε μη αγοραίες υπηρεσίες. Όσον αφορά την κατάταξη των κλάδων της μεταποίησης με κριτήριο το τεχνολογικό επίπεδο, χρησιμοποιούμε επίσης τη σχετική ταξινόμηση του ΟΟΣΑ (OECD, 2011).

Στο Διάγραμμα 6.3 παρουσιάζεται η κατανομή των επενδύσεων σε ορισμένους βασικούς τεχνολογικούς και παραγωγικούς τομείς της ελληνικής οικονομίας για τα έτη 2009 και 2015, το οποίο ήταν το τελευταίο έτος για το οποίο υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία. Ένα πρώτο συμπέρασμα που προκύπτει αφορά τη μικρή υποχώρηση των επενδύσεων στον τομέα των υπηρεσιών (από 77,7% σε 75,6%) προς όφελος του πρωτογενούς (από 6,4% σε 7%) και του δευτερογενούς τομέα (από 15,9% σε 17,3%). Όσον αφορά τον τομέα της μεταποίησης, προκύπτει ότι ο επενδυτικός προσανατολισμός κατευθύνεται σε κλάδους που χαρακτηρίζονται από χαμηλή και χαμηλή προς μέση τεχνολογία, καθώς στην πρώτη περίπτωση η μεταβολή στο ποσοστό επενδύσεων είναι της τάξης του 12,7% και στη δεύτερη 77,4%. Αντίθετα, μείωση του ποσοστού επενδύσεων εμφανίζουν οι τομείς μέσης προς υψηλή τεχνολογίας (-16%) και υψηλής τεχνολογίας (-29,8%). Τέλος, ως προς τον υπόλοιπο δευτερογενή τομέα προκύπτει επίσης μια αξιοσημείωτη μείωση του ποσοστού των επενδύσεων στη συνολική οικονομία, η οποία, όπως είδαμε και προηγουμένως, αποδίδεται κυρίως στη συρρίκνωση της οικοδομικής δραστηριότητας.

Στον τομέα των υπηρεσιών εμφανίζεται μετατόπιση της επενδυτικής δραστηριότητας από τον μη αγοραίο τομέα προς τον αγοραίο τομέα, ο οποίος αθροιστικά αυξάνει το ποσοστό του από 41,6% στο 43,4%. Η αύξηση του ποσοστού των επενδύσεων στις αγοραίες υπηρεσίες ευνοεί εκείνες που χαρακτηρίζονται ως υψηλής έντασης γνώσης, καθώς η συμβολή τους στις συνολικές επενδύσεις αυξάνεται από 9,3% σε 15,2% (+63,8%), ενώ στις αγοραίες υπηρεσίες χαμηλής έντασης γνώσης προκύπτει μείωση από 32,3% σε 28,2% (-12,80%).

Διάγραμμα 6.3: Κατανομή των επενδύσεων σε βασικούς τεχνολογικούς και παραγωγικούς τομείς, Ελλάδα (2009 και 2015)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Καταλήγοντας, από την αξιολόγηση των Διαγραμμάτων 6.2 και 6.3 προκύπτει ότι στην περίπτωση της μεταποίησης είναι βάσιμη η ανησυχία του INE ΓΣΕΕ ότι οι πολιτικές εσωτερικής υποτίμησης ευνοούν την ανάπτυξη δραστηριοτήτων σχετικά χαμηλής τεχνολογικής έντασης. Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στην περίπτωση της μεταποίησης, όπου παρατηρούμε ότι η τεχνολογική φυσιολογία του συγκεκριμένου τομέα παραμένει σχετικά χαμηλού επιπέδου με τάσεις ενίσχυσης. Διαφορετική εικόνα εμφανίζεται στον τομέα των

υπηρεσιών, καθώς παρατηρείται αύξηση του ποσοστού των επενδύσεων σε δραστηριότητες έντασης γνώσης, με αιχμή του κλάδους των τηλεπικοινωνιών, της πληροφορικής, της διαφήμισης και της έρευνας αγοράς, καθώς και της έρευνας και ανάπτυξης. Ωστόσο, η θετική τάση τεχνολογικού μετασχηματισμού που σημειώνεται στον τομέα των υπηρεσιών δεν μπορεί να είναι μακροχρόνια βιώσιμη χωρίς την ανάπτυξη της μεταποίησης και ειδικά των κλάδων σχετικά υψηλού τεχνολογικού επιπέδου. Σε μια μακροχρόνια διαρθρωτική μεταβολή η μεταποίηση είναι ο τομέας που έχει κεντρικό ρόλο στον παραγωγικό μετασχηματισμό της οικονομίας, γιατί συμβάλλει στην τεχνολογική ανάπτυξη και την καινοτομία ώστε τελικά να διασφαλίζεται η αύξηση της παραγωγικότητας τόσο στον συγκεκριμένο τομέα όσο και στους υπόλοιπους τομείς της οικονομίας. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η μεταποίηση μπορεί να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις μεταβολής της δομής μιας οικονομίας από δραστηριότητες εντάσεως εργασίας σε δραστηριότητες περισσότερο εντάσεως κεφαλαίου και τεχνολογίας οι οποίες διαμορφώνουν και τη φυσιογνωμία των υπηρεσιών (UNIDO, 2015).

Η ασκούμενη οικονομική πολιτική έχει σημαντικό έλλειμμα αναπτυξιακού πραγματισμού και δεν δημιουργεί αξιόπιστες προϋποθέσεις υλοποίησης μιας στρατηγικής μετάβασης της οικονομίας σε ένα νέο μοντέλο ανάπτυξης. Τα προγράμματα οικονομικής προσαρμογής εγκλωβίζουν την οικονομία στη λογική του κυρίαρχου νεοφιλελεύθερου μοντέλου, το οποίο ανάγει τη δημοσιονομική προσαρμογή και τη συμπίεση των εισοδημάτων σε αναπτυξιακό δόγμα. Η χώρα μας έχει άμεση ανάγκη και συμφέρον να αποσυνδέσει τη δημοσιονομική-μακροοικονομική πολιτική από την τεχνολογική-βιομηχανική πολιτική. Πρέπει να δημιουργηθεί μια νέα αναπτυξιακή κουλτούρα που να έχει στο επίκεντρό της τη σχέση μεταξύ των παραγωγικών δυνατοτήτων της οικονομίας και των μακροοικονομικών και δημοσιονομικών επιδόσεών της. Η Ελλάδα χρειάζεται ένα νέο ισορροπημένο μοντέλο ανάπτυξης, ένα επεκτατικό μείγμα εσωστρέφειας και εξωστρέφειας. Η επεκτατική εσωστρέφεια επιτυγχάνεται με την ανάπτυξη δραστηριοτήτων ικανοποίησης της εγχώριας δαπάνης με υποκατάσταση εισαγωγών. Η επεκτατική εξωστρέφεια επιτυγχάνεται με την αύξηση των εθνικών μεριδίων παραγωγής στην παγκόσμια αγορά.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- ΑΑΔΕ (2017). «Παρακολούθηση φορολογικής και τελωνειακής διοίκησης 2017», Ανεξάρτητη Αρχή Δημόσιων Εσόδων.
- Αργείτης, Γ. (2017). «Η παγίδα χρέους και λιτότητας των δανειστών στην Ελλάδα», *ΤΑ ΝΕΑ*, 19 Ιουνίου.
- ΓΠΚΒ (2017). *Τριμηνιαία Έκθεση: Απρίλιος-Ιούνιος 2017*, Ιούλιος 2017.
- ΕΛΣΤΑΤ (2017). «Τριμηνιαίοι μη χρηματοοικονομικοί λογαριασμοί Γενικής Κυβέρνησης, 1^ο Τρίμηνο 2017», Δελτίο Τύπου, 20 Ιουλίου.
- Ζωγραφάκης, Σ. και Καστέλλη, Ι. (2017). «Είναι αλήθεια ότι η μείωση του μισθολογικού κόστους αρκεί για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας;», στο Κατσίκας, Χ.Δ., Φιλίνης, Κ. και Αναστασάτου, Μ. (επιμ.), *Κατανοώντας την ελληνική κρίση: Απαντήσεις σε καίρια ερωτήματα για το κράτος, την οικονομία και την Ευρώπη*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2015). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ετήσια Έκθεση 2015, Αθήνα.
- ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2016α). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ετήσια Έκθεση 2016, Αθήνα.
- ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2016β). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ενδιάμεση Έκθεση 2016, Αθήνα.
- ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2017). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ετήσια Έκθεση 2017, Αθήνα.
- Παϊταρίδης, Δ. (2015). *Η εξέλιξη της παραγωγικότητας και οι επιπτώσεις στην ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας*, Μελέτη 42, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- ΤτΕ (2017α). *Νομισματική πολιτική 2016-2017*, Τράπεζα της Ελλάδος, Ιούνιος, Αθήνα.
- ΤτΕ (2017β). «Έκθεση για τους επιχειρησιακούς στόχους μη εξυπηρετούμενων ανοιγμάτων», Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, Ιούνιος.
- Υπουργείο Οικονομικών (2017). *Επεξηγηματική έκθεση στο σχέδιο νόμου «Μεσοπρόθεσμο σχέδιο δημοσιονομικής στρατηγικής 2018-2021»*, Αθήνα, Απρίλιος.

Ξενόγλωσση

- Alstadsæter, A., Johannesen, N. and Zucman, G. (2017). "Who owns the wealth in tax havens? Macro evidence and implications for global

inequality”, Working Paper 23805, National Bureau of Economic Research, Cambridge MA.

- Deutsche Bundesbank (2017). *Monthly Report*, 69(4), Frankfurt.
- EC (2012). “Industrial revolution brings industry back to Europe”, European Commission, Press release, 10 October.
- EC (2017). *Compliance report: The third economic adjustment programme for Greece*, Second Review, DG-ECFIN, European Commission, June.
- ESM (2017). “ESM Board of Directors approves €8.5 billion loan tranche to Greece”, Press release, European Stability Mechanism, 07 July.
- Eurogroup (2017). “Eurogroup statement on Greece”, Press releases and statements, European Council, Brussels, 15 June.
- Gabriele, C., Erce, A., Athanasopoulou, M. and Rojas, J. (2017). “Debt stocks meet gross financing needs: A flow perspective into sustainability”, Working Paper Series 24, European Stability Mechanism.
- IMF (2017). “Request for stand-by arrangement – Press release; staff report; and the statement by the executive board director for Greece”, IMF country report No. 17/229, International Monetary Fund, July.
- McLeay, M., Radia, A. and Thomas, R. (2014). “Money in the modern economy: An introduction”, Bank of England, *Quarterly Bulletin*, 2014(1), London.
- OECD (2011). “ISIC Rev. 3 technology intensity definition”, OECD.
- OECD (2014). *OECD Science, Technology and Industry Outlook 2014*, OECD Publishing, Paris.
- OECD (2017α). *Tax Policy Reforms 2017: OECD and Selected Partner Economies*, OECD Publishing, Paris.
- OECD (2017β). *OECD Economic Outlook*, Volume 2017, Issue 1, OECD Publishing, Paris.
- Paitaridis, D. (2017). “Division of labour, productivity, and competitiveness of the Greek tradable sector”, *East-West Journal of Economic and Business* (Forthcoming).
- Schneider, F. and Boockmann, B. (2017). “Die Größe der Schattenwirtschaft - Methodik und Berechnungen für das Jahr 2017”, IAW, Linz und Tübingen.
- UNIDO (2015). *Industrial Development Report 2016: The Role of Technology and Innovation in Inclusive and Sustainable Industrial Development*, UNIDO Publishing, Vienna.

Ηλεκτρονικές πηγές

- AMECO database,
http://ec.europa.eu/economy_finance/ameco/user/serie/SelectSerie.cfm

- ESM, <https://www.esm.europa.eu/assistance/greece#explainer>
- Eurostat, <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>
- European Central Bank, https://www.ecb.europa.eu/explainers/tell-me-more/html/what_is_money.en.html
- IMF, <http://data.imf.org/?sk=51B096FA-2CD2-40C2-8D09-0699CC1764DA>
- Τράπεζα της Ελλάδος,
<http://www.bankofgreece.gr/Pages/el/Statistics/default.aspx>

